

Nikola Radojčić:

Početki državne organizacije v Srbiji.

(Predavanje v Demokratskem klubu v Ljubljani).

Aktivni državljani v demokratski državi morajo za zavestno in točno izpolnjevanje svojih dolžnosti in izvrševanje svojih pravic poznati osnove, na katerih počivajo moderne demokracije, dalje svrhe, za katerimi teže, in končno sredstva, s katerimi se te svrhe dosežajo. Ravnotako važno je, da poznajo državljani dosedanji razvoj države, če hočejo spopolniti njeno demokratizacijo. Poznati morajo zlasti one črte državnega razvoja, ki so samo njene in po katerih se država razlikuje od drugih demokratij. Ako tega znanja nimajo, in ako se ne ravnajo po njem v vodstvu politike, je vsaka demokratska država izpostavljena nestalnim diletantskim eksperimentom, ki jej otežujejo razvoj in bi ga mogli tudi za nekaj časa zaustaviti ali okreniti v tako pogrešnem pravcu, da se morajo kasneje cele zastranjene razvojne serije pričenjati iznova.

O prvi panogi znanja o modernih demokracijah vobče tu ne moremo govoriti. Skoraj docela neznana nam pa je druga panoga, namreč znanje o dosedanjem razvoju Srbije, ki je ne samo neznatno in nejasno, nego je često nalašč izkrivljeno in tendenciozno falsificirano. Znanje o ostalih delih naše države je nekoliko obširnejše. Včasih je zares retuširano s posebnimi nameni, ali vendar ni tako megleno in izkrivljeno, kakor ono o Srbiji.

Zato je danes potrebno, da razširimo znanje o razvoju Srbije, a ono o razvoju ostalih delov naše države moramo očistiti od slabih tendenc in ga izpopolniti. To je težko in odgovornosti polno delo, ker je sedanj sestav Jugoslavije zelo kompliciran. Naša država je namreč sklopljena od celih prejšnjih držav in državnih delov z različnim dosedanjim ustavnim razvojem in različnimi političnimi tradicijami, ki tudi sedaj zavestno ali nezavestno mnogo določajo vsebino, pravce in svrhu političnega dejstvomovanja poedincev, političnih strank in celih skupin prebivalstva.

Kakšna babilonska zmešnjava nastaja odtod, je jasno. Ni težko dognati grde znake te zmede in njene nemile posledice.

Cela naša državna mašina je za sedaj pravo čudo stroja: Jedro je v glavnem državni aparat Srbije, a nanj so naslonjeni i kakorkoli ž njim

spojeni aparati edne bivše države in edne poludržave, potem bivših pokrajinskih in celo bivših okrožnih avtonomij. Vsak teh delov seveda hoče nadaljevati z največjo trmo ne samo tehniko svojega dosedanjega dela, nego hoče obdržati kar največ tudi prejšnjega duha in svrhe svojega bivšega delovanja. To prihaja že samo po sebi, a mnogi zastopniki poedinih krajev (pokrajin) poskušajo tudi s silo perpetuirati stanje, kakršno je bilo ob času ujedinjenja, ker ali nočejo ali ne morejo zamisliti drugačnega odnošaja med poedincem in skupnostjo na eni in državo na drugi strani, nego kakor je bilo poprej v njihovi pokrajini. Oni so proti vsaki zameni v svrhu izjednačenja in ujedinjevanja, drugi pa so, njihovi protivniki, mišljenja, da bi bilo najbolje in da bi zato trebalo takoj brez obotavljanja celokupno, do zmešnjave komplicirano državno uredbo z vso njeno pisanostjo in vso neskladnostjo popolnoma izbrisati in stvoriti popolnoma novo državno uredbo, racionalistično in moderno, brez obzira na kakršnekoli tradicije.

Izmed obeh smeri se nobena ne more popolnoma izvesti. Pri vsaki takšni simbiozi namreč, kakršna je naša sedanja država, se razvoj redno poslužuje srednje črte, a v politiki posebno, kjer so kompromisna rešenja najbolj pogosta. Mi ne bomo torej nikakor mogli obdržati dosedanje pisanosti in neskladnosti v državni ureditvi, ali ne bomo se je mogli otresti naenkrat niti popolnoma. Od te pisanosti bo mnogo tega ostalo, v katerikoli obliki, bilo javno ali latentno, i polagoma se bo menjalo v razmerju občečloveškega prvaca in vsebine razvoja, prilagajoč se novim političnim potrebam.

Osnovni zakoni pa, državna ustava, bo ostala brez dvoma oslonjena na bivšo ustavo Srbije. Isto tako bodo Srbijanci najbolj pomagali s svojo politično mentaliteto izdatno in plodno pri dograjanju našega državnega urejevanja, ne samo radi tradicije državnega jedra, ne samo radi svojih političnih sposobnosti, nego v prvem redu radi dokazane sposobnosti v prenašanju žrtev za harmonično dograjenje svobodoumne demokracije, za katero težimo mi vsi.

Radi tega je najpotrebnejše poznanje osnov državne ureditve moderne Srbije, ker se bo na istem temelju gradila in izpopolnjevala z enakimi glavnimi svrhami vsa Jugoslavija. Potrebno je poznanje osnov in početkov državne ureditve moderne Srbije, ali ni lahko priti do njih. Vojni napor, s katerimi so Srbijanci izvojevali samostalnost Srbije, so namreč toliko okovali pažnjo sodobnikov in poznejših pokolenj, da je na tihi in polagoma se vršeci proces državne organizacije obračana do sedaj premajhna pažnja, četudi je bilo enako važno in istotako težko izvojevati Srbiji svobodo samo s svojo močjo in s svojimi brezprimernimi žrtvami, kakor tudi z lastno pametjo, in s svojimi bridkimi izkustvi organizirati državo.

I.

Med glavnimi razlogi, zakaj se je doslej redno mislilo, da so bili pričetki državne organizacije v Srbiji lahki, je to razlog, da so se težkoče pri organiziranju Srbije in njenega državnega reda tolmačile doslej le iz osebnih momentov. Tega je na eni strani kriva obča navada za

takšno osebno tolmačenje, pa tudi nedovoljno podučeni ali pa celo zlobni ljudje, ki redno prezrejo stvarne težkoče v razvitku in jih prikazujejo kot posledice osebnih slabosti in pogrškov, na drugi strani pa je tega kriva velika pristranost, s katero se je opisoval dolgo časa celi prvi srbski upor s popolnoma jasno svrho, da se omalovaži njegova vrednost za osvobojenje Srbije. Tako je nastala in se ponavlja legenda, kako so delali voditelji prvega upora najbolj samo za svoje osebne interese in kako se morajo tolmačiti vse neprilike iz osebnih nasprotij med temi voditelji, kakortudi vse težkoče in krize, katerih je prvi srbski upor pod Karagjorgjem tako bogat. S takšnim opisovanjem razvoja prvega srbskega upora se je hotelo bolj zlobno kakor naivno dokazati, kako bi v njem poteklo vse gladko in kako bi Srbijanci brez mnogo muke obvladali i Turke i uredili državo, samo da bi jim ne bili voditelji preveč egoistični, lakomni vlasti in imetka. Takšno razlaganje je trebalo vedno zavrniti, ker je vrlo plitko in povsem lahkomišljeno. Danes, ko točno vemo, s kakšnimi težkočami je združeno osvobodjanje vsake zemlje in s koliko večjimi njeno državno urejevanje, spada takšno tolmačenje razvoja prvega upora v carstvo tendencioznih izmišljotin. Izvori težkoč v početkih državnega urejevanja Srbije so povsem drugi in drugačni, mnogo globlji in mnogo težji, nego se je doslej trdilo in jih je bilo mnogo naporejše obvladati, kakor so trdili oni, ki so opisovali razvoj državnega formiranja tako, kakor da je bilo popolnoma v rokah udeležencev prvega upora, da odstranijo vse zapreke razvoja in da potem po svoji volji uredijo državo, ki je še le nastajala.

Upor Karagjorgjev je Srbijo ujel v zelo kompliciranih in motnih prilikah, ki so mnogo otežkočale i njeno osvobodjanje in i organiziranje. Avstrijanci so bili odšli iz nje še le l. 1791. Po barbarški vojni je ostala cela Srbija popaljena, orošana in polna vsakršnih razbojniških tolp. Turki pa so korakali bojazljivo in polagoma v nepokorno zemljo, a bune v Beogradu in sosednjih pašalukih jim niso dopuščale, da utrde v Srbiji red in sigurnost, tudi če bi oni takrat imeli dovolj sposobnosti in moči. Popolna anarhija, ki je vladala nekaj časa po odhodu Avstrijcev, je po svištovskem miru l. 1791. zamenjana z nekim nazovi-redom, ki je pa bil zelo slaboten. Turki so ga mogli doseči samo na ta način, ker so trpeli v Srbiji široko kneževsko avtonomijo. Ta je bila nekaj časa tolikšna, da je za Hadži-Mustafa paše sličila neki vrsti polusamostalnosti, ker so Srbi imeli ne samo popolno upravno in finančno avtonomijo, nego so vzdrževali celo svojo narodno vojsko, katero so Turki morali prenašati, ker se sicer ne bi mogli braniti od sultanovih odpadnikov — v prvem redu pred Pazvan Oglu-om Vidinskim. Kneževska vlast v Srbiji bila je v izvestnih rodbinah, kakor da je nasledna, a tudi poedinec se je s svojo razboritostjo in modrostjo mogel odlikovati in postati knez v svojem kraju (nahiji). Kneževi so torej ali iz uglednih od naroda v dotični okolici od davnaj cenjenih rodbin, ali so osebno sposobni ljudje, ki jih narod spoštuje in posluša. To je bila osnova njihove vlasti, v kateri so jih Turki celo potrjali, in knezi so jo tudi vršili po pravu običaja, po starih narodnih pravnih običajih in po zdravi pameti. Glavna jim je bila pri tem briga, da kolikor manje zahtevajo intervencijo Turkov. Vse nastale

spore da izgledajo med seboj, vse da krijejo pred Turki, da bi se oni ne vtikali v narod in da bi tako ne dobili prilike, da glóbjijo, ropajo in čine vsakojaka nasilja.

Tako je bilo v beogradskem pašaluku, jedru Srbije, vse dokler niso vanj l. 1799. ponovno prikorakali janičarji, a ko so se oni razlezli po pašaluku, takrat je učinjen ne samo kraj temu stanju nekakove kneževske avtonomije pod vrhovno turško oblastjo, nego so početkom leta 1804. dahije, janičarski poglavarji, odločili, da posekajo vse ugledne kneze in ostale srbske prvake, da bi tako narodu vzeli glavo in ga potem vladali po svoji volji.

Njihova »seča kneževâ«, ki je samo do neke mere uspela, je pa izzvala otvoreni odpor, v katerem so Srbi bili postavili na čelo Karagjorgja. Tako je začel prvi srbski upor. Mi moramo tukaj povsem ostaviti na strani razvoj vojnih akcij v tem upor, ker hočemo govoriti čim najbolj popolno samo o početkih razvijanja državne organizacije v Srbiji.

Upor je pričel s tem, da so Turki iz vasi izgnani ali pa pobiti. Predstavniki turške vlasti so odstranjeni torej najprej po vaseh, takoj pričetkom upora, in Turki so omejeni samo na utrjena mesta v Srbiji. S tem je prenehala po vaseh vsaka turška vlast, a malo za tem tudi bivša srbska. Kneževi namreč in ostali ugledni ljudje, ki so predstavljali neko srbsko vlast v narodu, so morali z vojsko, na boj, in tako je nastalo popolno brezvladje po vseh vaseh, torej v največjem delu Srbije. Avstrijsko-turška vojna 1788—1791 je šele pred nedavnim prenehala, in njene posledice še niso bile izglajene, ko je že začela nova vojna — Karagjorgjev upor proti Turkom. Nesigurnost v zemlji, že itak velika, postala je neznosna, in sprečavala je resno vsako znamenitnejšo, daljšo uporniško akcijo. Oni elementi, koje je držal samo strah pred Turki in pred knezi, da ne čine zlo, ostali so sedaj prostih rok, in vodje ustanka so stali pred težkim vprašanjem, kako da napravijo v zemlji red, da bi jim zaledje bilo sigurno in da bi jim mogla redovno pritekati iz naroda sredstva za vojevanje. Kneževi tega niso mogli osigurati, ker so morali na vojsko in vojno, ker so tam s svojo sposobnostjo in ugledom bili najpotrebnejši. Zato so se morali mesto njih postaviti namestniki v narodu, ker pri vršenju vlasti ne more biti ni zastoja, še manj pa prekinjenja, ne da bi iz tega nastala velika škoda in ne da bi se izzvale opasne zmešnjave. Vprašanje je bilo samo, kakšne vlasti naj se postavijo, kakšen delokrog naj se jim odredi, in kakšna navodila naj se jim dajo za delo. Jasno je, da knezi, ki so sedaj bili običajno vojni glavarji, niso bili radi, da bi popolnoma izpustili svojo prejšnjo vlast iz rok. Želeli so videti postavljene samo neke namestnike, da bi jih ti zastopali, da se v zemlji doseže red in da bi se narod ne odvadil sploh vsake avtoritete. Tako je došlo vsekakor do postavljanja takozvanih »k m e t o v«, t. j. kneževskih namestnikov, ki so izbrani in v vlasti potrjeni gotovo povsod tako ali slično, kakor pripoveduje p r o t a M a t i j a N e n a d o v i ć za kneževino Nenadovičev v valjevskem okrogu.* Njegovo razlaganje je vrlo plastično in jasno:

* Memoari prote Matije Nenadovića, Srpska književna zadruga, 9., str. 106—108.

»Sedaj (t. j. pri odhodu knezov) je trebalo narodu pustiti sodišče. Imel sem »Kormčiju« (cerkveni zakonik) in čital sem zakone Justinianove in Mojzesovo strogost nad Hebrejci, in izpišem nekoliko paragrafov iz »Kormčije«, od katerih navajam nekatere: 1. Kdor ubije človeka, naj se ubije in naplete na kolo. 2. Kdor otme devojko s silo — kakor se je včasih dogajalo, a osobito v bunah, ko se sodišča pobrkajo — da se izšibajo i ženin, i kum i stari svat, drugi pa da se kaznujejo s palico... 3. Kdor ukrade jagnje, prase, konja ali vola, da plača dvojno ceno in da se kaznuje s palico. 4. Kdor pobegne iz vojske brez dovoljenja, da se izšiba. 5. Kdor pobegne s straže, da se ustrelj... V skupščini pravimo, da gremo mi vsak na svojo stran z vojsko. Nahija ostane brez starešin in sodišča, a narodu, ki ostane doma, je sodišče potrebno. Zato naj izbere skupščina dva poštena moža, da jih v Kličevcu nad Valjevom ostavimo. Skupščina vzklikne: »Vi starešine izberite in imenujte, da vidimo, katere mislite vi!« Mi predstavimo Petra Čitaka iz Mušiča v kneževini Grbovičev, in Jovana Rabasa iz sela Rabasa. Vsa skupščina odobri, da so oni pošteni in pravi »kmeti«, in da naj se jima izroči vlast, da bodita sodnika. Nato prečitam jaz pred narodom one točke, ki sem jih prepisal iz »Kormčije«, kako so sodili stari cari. Ali se jim dopada in ali oni to odobravajo? Oni poslušajo vsak paragraf posebej in kličejo: »Tako, tako, tako da nam se sodi!« Da »nema globe ni hatara« (t. j. da ne bo nikdo kaznovan ni preveč strogo, niti preveč milo). Predamo Čitaku te točke in dva pandura, da gredo v Kličevac, da tam postavijo kolibe in da tam sede in sodijo. Česar ne bi mogli razsoditi, da pošljejo nam na Vračar (pod Beograd, ki ga knezi oblegajo), v tabor«. Tako je storjen pričetek državne organizacije Srbije, s postavljanjem prvih novih doslej neznanih lokalnih srbskih vlasti, kot potrebna posledica faktičnega osvobojenja vsaj jednega kraja od Turkov in kot posledica napredka poprejšnjih srbskih vlasti, koje so sedaj stopile na mesto visokih turških uradnikov, ker so knezi postali komandanti kot vojni glavarji in gospodarji kot civilni glavarji.

Kakor vsaka revolucionarna nova vlast, tako so tudi ti kmeti, kojih glavni posel bi moralo biti sojenjé, uživali malo ugleda in zaupanja. Narod, okovan s čvrstimi vezami tradicije, je šel mimo njih na sodišče največ k svojim poprejšnjim glavarjem, ki so sedaj redno bili i vojni zapovedniki. Navajal se je torej vrlo polagoma na nove zakone, na nove vlasti, za katerimi ni stal ni stari ugled ni nova vojna slava. S tem je, razume se, kvarjen zamišljeni red, ali vodjem upora ni moglo biti mnogo krivo, da jim narod tako dokazuje, koliko ima poverjenja v nje, ker so tudi sieer gledali, da se kar največ izpno na osnovi starega ugleda in novih vojnih uspehov, in da svojo vlast čim bolj ojačijo in razširijo v kraju, kjer so bili cenjeni in slušani že od rana.

II.

Tako je — kar je prav dobro razumljivo — došlo malo po malo do popolne premoči vojaških vlasti v osvobojenem delu Srbije. Jasna potreba vojne akcije, ugled vojske pri Srbih vobče in nazadnje dokazana

požrtvovalnost večine vojvod je narod iz poedinih okrugov uverila, da se svojim lokalnim vodjem morajo brezpogojno pokoravati. Kjer pa ni bilo tega uverjenja, tam je ustvarjeno z grobo silo. Tako so oblastni glavarji, okrog katerih so se grupirale poedine nahije, postajali njihovi neomejeni gospodarji, posebno v onih nahijah, ki so bile nekoliko dalje od Šumadije, kjer so ugled in neposredna vlast Karagjorgjeva preprečevale takoj izpočetka vsakemu drugemu voditelju, da se poleg njega poviša iznad druge.

Karagjorgje je že od svoje izvolitve za voditelja upora početkom februarja 1804. bil priznan za poglavarja celokupnega naroda in gospodarja cele zemlje, ki se osvobojuje od Turkov. Radi težkih komunikacij pa, potem radi globokih starih tradicij je narod tudi poleg tega čenil in slušal v poedinih okrugih svoje lokalne voditelje, od starine priznane in osebno visoko ugledne. Tudi Karagjorgje ni smel tega prezreti, ampak je moral tudi sam priznavati takšne narodne glavarje, ter se zlasti oslanjati na njihovo sodbo in mišljenje, kadar je šlo kakorkoli za dotični kraj.

Vseeno niso niti on, niti njegova bližja okolica nikdar niti začasno pustili z uma, da more biti njihova akcija uspešna in celemu narodu koristna samo tedaj, ako se v Srbiji utrdi ena edina najvišja vlast, ki bo mogla učvrstiti popolno edinstvo cele osvobojene zemlje. Ureditev vojske je bila zato Karagjorgjeva prva briga, a uresničenje edinstva vlasti in oblasti druga — zelo težka in komplicirana, ker je naletavalo njeno uresničevanje na množino starih, jedinstvu protivnih tradicij, in tangiralo je množino v motni dobi prebujenih in razpaljenih osebnih ambicij, katere je bilo zelo težko spraviti s pota. Teoretski in otvorjeno, razume se, je vsakdo priznaval popolno upravičenost edinstva vlasti in edinstvenosti oblasti v Srbiji, ker so razlogi, ki so zato govorili, bili jasni, razumljivi in tako težki, da se proti njim ni dala voditi odkrita borba. Javno se je zato vedno in povsodi od prvega početka upora naglašalo, da je samo Karagjorgje glava celega naroda in gospodar cele osvobojene zemlje, ki se smatra za popolno edinstveno.

Tako nastopa že na prvih narodnih skupščinah, ki so faktično bile skupščine vojnih glavarjev in uglednih »kmetov«, v Ostružnici in Pećanih, krajem aprila in početkom maja 1804., cela pobunjena oblast kot čvrsta celina s Karagjorgjem na čelu, zavedajoč se njegovega prvenstva in svojega popolnega edinstva. Takoj se pokazujejo na teh skupščinah kot najnujnejše narodne potrebe, ki se morajo brez odloga v red dovesti, ureditev vojske in njeno oskrbovanje z orožjem, potem ureditev sodišč in uvajanje davka, najbolj zaradi nabavljanja municije, dočim se je glavna politična briga Srbov kretala v smeri iskanja prijateljstva kakšne druge države in s tem tudi za njenimi garancijami v slučaju izmirjenja s sultanom, kateremu samemu že na početku upora samo na njegovo besedo niso Srbi hoteli ničesar verovati.

Skupščine so se očitvidno največ bavile z vprašanji vojne organizacije in zveze z drugimi državami (Rusijo in Avstrijo), in še le potem je posvečen velik del posvetovanj notranjemu državnemu urejevanju.

Vse odločitve teh skupščin pa so bile seveda izzvale ali po neobhodni nujni potrebi ali pa slučajno. Zato nimajo sistematske notranje zveze in izvajali so jih brez obzira na končno svrho, ki se more dosežati le z razborito državno ureditvijo. Bile so torej samo lokalne prirode in imele samo trenutne svrhe. Na urejevanje Srbije z velikim, razumnim in jasnim načrtom, s popolnoma jasno in točno postavljenimi končnimi cilji, se je počelo misliti še le tedaj, ko so Srbijanci izvojevali neverjetne zmage nad Turki, si osvojili Karanovac (današnje Kraljevo) in Užice, ko so odbili Hafis-pašo na Ivankovcu, in ko so v Srbijo prispeli učeni Srbi iz »preka«, ki so imeli čvrste, na znanost oslonjene nazore o državni ureditvi, katere so hoteli uresničiti v Srbiji, ki se je še le osvobodjevala in formirala. Ta dva sta bila glavna pogoja, brez katerih ni moglo biti niti govora o kakšnem širšem in čvrščem državnem urejevanju. Tako je tudi prota Matija povsem jasno občutil, četudi te zveze ni uvidel, in je zato početke v organiziranju najvišje vlasti v Srbiji takole popisal:

»V dveh mesecih smo osvojili in popalili Karanovce, razbili mnogobrojne Užičane, in Užice smo vpepelili, razbili silno vojsko Hafis-paševo, in opojena od slavnih zmag pevata vsak Srbin in Srbinja pesem ponosno. Kar pa moramo sedaj dovršiti, je, da se pobrignemo za uvedbo dobrega reda v notranjosti. Jaz... pozovem Jakova Nenadovića, Milana Obrenovića in kneza Simu Markovića kot komendante. Pišemo Karagjorgju, da nam pride v Bogovadju, na Veliko gospojnico... Boža Grujović je pripravil govor, zelo vzpodbuden za svobodo, in zelo ganljiv, ki se bo prečital v cerkvi pri maziljenju Karagjorja, govor o tem, kaj je njegova dolžnost, in katere dolžnosti prevzema v svoji prisegi. Drugi govor narodu in vojnikom, kaj je dolžnost narodova, in dalje, da izvolimo nekatere može za sinod*... Vse je bilo pripravljeno, in radostno čakamo, da nam pride gospodar Gjorgje, da priredimo jutri parade in ceremonije... Istina, bile bi preproste, ali bi nas Srbe zdravo veselile. Toda pred mrak 14. avgusta (1805) prihiti tatarin (glasnik), donese nam od Karagjorgja pismo, da ne more priti v Bogovadju, da pa je ukazal, da se vrši skupščina v Borku... (Nismo doznali vzroka, zakaj noče priti. Morda se ni hotel ponižati na naš poziv, ampak hoče, kakor in kjer določi sam.) Kakor nam je bilo vsem zbranim žal, da ne moremo izvršiti svojih namenjenih ceremonij na slavo Karagjorgjevo in celega naroda, vendar se pokorimo ukazu, izberemo okrog tri stotine najotmenijih mož in vladiko Antima, ostale pa odpustimo domov. Pridemo v Borak. Tu je že vse pripravljeno za skupščino. Razgovori so bili o vsem, a največ o dopolnjevanju džebane (municije) za boje proti Turkom... in da bomo na jesen zopet sklicali skupščino, in kar bo skupščina odobrila, toliko se bo narod obdačil, da se dolgovi pokrijejo in oddolže. Med ostalimi razgovori na seji opomnim: »Gospodar, ker ste vi in vse starešine obečali, da na prvi skupščini postavimo sinod, in da je to čul ves narod, in da z nestrpnostjo gleda, kedaj se bo sinod ustanovil... in to tu je

* Prvo ime najvišje vlasti v Srbiji je bilo *sinod*. To so Srbi sprejeli iz cerkvene uprave. Čuli so ga i v Rusiji, a tudi v poslanici vladike Jovanovića upornikom. (Arhiv... mitropolije karlovačke, IV, (1914), str. 94). Šele pozneje je ime *sinoda* zamenjano z besedo *sovete*.

skupščina, in čas je prišel. « Karagjorje: »Kojekuda! Eto v skupščini, pa izberi najbolje, in kogar hočeš, pa vodi može v manastir Voljavču, in tam sedite!« Jaz takoj zberem Vesu Velemirovića iz Ljubinića, za Valjevsko, Koju Ivanovića iz Svileuve, za Šabačko, Stojana iz Berčića za Rudničko, Pavla Popovića iz Vranića za Beogradsko, katere smo v to svrhu že doveli. Predstavim jih takoj Karagjorgju kakor tudi vsem drugim in rečem, kateri je za ktero nahijo. Karagjorgje in vsi rečejo: »Da bog da srečno!« »Sedaj,« pravi Karagjorgje, »vzemi jih in vodi v Voljavču, in brigajte se, kakor vas bog uči, za ves narod srbski, da bi tudi meni nekoliko bremena odvzeli, jaz pa pridem skoraj tja.«*

Prota Matija torej tolmači glavne težkoče pri urejevanju Srbije vsejedno z osebnimi razlogi. V prvem redu s Karagjorgjevo bojaznijo, da bi se mu vlast ne delila in iz rok odvzela, četudi osnovanje sinoda kot jedne centralne kolegijalno organizirane ustanove ni moglo biti za Karagjorgja nikakor opasno.

To je i Karagjorgje moral povsem jasno uvideti, posebno po dolgih in iskrenih razgovorih z učenimi Srbi, ki so iz rimskega prava prinesli čvrsto vero, da more država živeti in napredovati samo, ako ji stoje na čelu močne oblastnije (magistratūs).

Tako je državno urejevanje lebdelo pred očmi i Todoru Filipoviću (Boži Grujoviću)**, ki se je kot sekretar sinoda resno lotil ustvarjanja državne ureditve v Srbiji. Že takrat je izdelal načrt za ureditev države z močnim vladarjem na čelu, ki bi pod vodstvom ljubezni napram narodu dal zemlji najboljše tedanje zakone. To se povsem lepo vidi iz njegovega govora, namenjenega Karagjorgju. Ta govor je himna zakonu:

»Zakon je volja narodna, ki celemu narodu in vsakomur dobro zapoveda, a zlo zabranjuje. Prvi je torej sodnik v narodu zakon. Pod zakonom morajo i gospoda poglavarji i upravni svet in svečeništvo i vojska in ves narod biti, pod enim vseobsežnim in istim zakonom. Zakon da nagradi dobro zaslužne, a da kazni zle, nepokorne, v službi lene. Zato mora biti zakon razumen in pravičen... Zakon je narodu ono, kar je poedincu hrana, pijača, zrak, obleka in hiša, t. j. kadar človek nima hrane, pijače in ostalega, mora umreti, tako tudi narod brez zakona mora propasti, da pride zopet v robstvo, da se povsem raztrga in da izgine... Razum in pravda sta dve polovici vsake sreče. Kjer razuma in pravde ni, tam ni zakona. Podignimo in dobro utrdimo v Srbiji ta

* Memoari str. 224—226.

** Todor Filipović je bil Sremec, iz Rume, zelo učen pravnik in velik rodoljub. Še pred l. 1804 je mislil na osvobojenje Srbije in veroval, da bi bil najpogodnejši za srbskega kneza tedanji srbski mecen Sava Tekelija. V osvobojenje s samo svojo lastno silo kakor da ni verjel, in je zato odšel v Rusijo, da bi tam razbudil interes za Srbe. Postal je profesor univerziteti v Harkovu, kjer ga je zatekla prva srbska deputacija v Rusijo in ga povedla seboj kot svojega tajnika. Ko se je vrnil v svojo domovino, je zajedno z metropolitom Stratimirovičem izdelal prvi plan o organizaciji Srbije. Mitropolit Stratimirović mu je dal ime »Božo Grujović«, da ga ne bi Avstrijci kot svojega podanika reklamirali.

dva grada, razum in pravdo, da ju utrdimo z vso svojo silo, da se jima vsaka sila in moč pokori.

A ta modri in pravični zakon naj nam bo prvi gospodar in zapovednik.*

Tako je mislil Todor Filipović, a ko se je seznanil z vsemi prilikami v Srbiji, je moral nekoliko menjati svoje nazore, osnovane na rimskem pravu, radi tedanjega stanja v Srbiji. Izdelal je nov plan državne ureditve, ki je v sebi predstavljal kompromis med čvrsto monarhijo in kneževsko oligarhijsko avtonomijo. Ureditvi države, po kateri je na čelu države stal na eni strani Karagjorgje, a na drugi strani sinod z dvanajstimi nahijskimi poverjeniki, Karagjorgje ni mogel nasprotovati. Njemu je delala največ preglavic velika vlast naslednih in vsiljenih nahijskih poglavarjev, koji so se oddaljili od dosega njegove roke in ugleda ter se »ovezirili« (t. j. postali samostalni vezirji), in Karagjorgje je v novi vlasti dobil še zaveznikov, ker se je boril proti vsem onim, ki so tajno in faktično cepili in ukinjali edinstvo vlasti in zemlje.

Nova najvišja državna ustanova, sinod, kasneje »Praviteljstvujušči sovet serbskij«, je bila istotako, kakor tudi Karagjorgje, za načelno edinstvo vlasti proti samovoljnosti in oligarhijskim aliram nahijskih poglavarjev. V tem so jim interesi bili popolnoma enaki. To sta oba smatrala za tako važno, da sta redno držala drug z drugim, četudi so eksistirale takšne njune ideje in plani, v katerih se vladar in sovet nista popolnoma skladala. Sovet je na primer, veren principom, ki jih je postavil Božo Grujović, moral težiti za tem, da se odpravi iz državnega življenja popolnoma samovoljnost, in to vsakogar, tudi Karagjorgjeva, in da se zameni z zakonom. Karagjorgje pa je to smatral, kakor tudi drugi voditelji, za omejevanje svoje vlasti. Dalje je moral sovet, čim je osnovan, instinktivno početi deliti dobro države, koje je on zastopal, od vojvodskega dobra, kar se poprej ni delalo, pa je tudi tu moralo priti do spopada, čeprav so se mu brižno izogibali, ker je sovet kot nekakšen pritepenec v vlast bil izpočetka srečen, da ga v oni dobi sile in nereda vobče trpi kot vlast, četudi le po imenu, in to celo kot najvišjo vlast v zemlji ali vsaj enako Karagjorgjevi. Svojo vlast in ugled je oslanjal sovet na narod, na svojo izvolitev in na narodovo priznanje. To ni mnogo pomenilo, ker je narod trenutno pokorno šel za vojvodami. Onda faktično narod niti ni vedno volil članov soveta, marveč so ti bili i dekretirani, a ako so tudi bile ponekod volitve, so bile nepopolne, nejasne, in vedno nekorektno izvršene, četudi se je formalno na izvolitev članov polagala velika važnost. Pri narodu se je sovet vobče mogel v prvem času udomačiti samo kot sodnijska vlast, ker se je pokazalo, da prevzameš prevelik riziko, če greš na sodišče s silovitimi in jeznoritimij vojvodi. To se je v sovetu dobro razumevalo in izprva je vršil zato res samo sodnijske posle, četudi si je teoretski takoj prisvajal najvišjo dvostroko državno vlast — i vlado, i legislativo. To se prav lepo vidi iz besed prote Matije, ki izgledajo na prvi pogled zelo nedolžno:

* Letopis Matice Srpske, knj. 94, str. 136—142.

»(Sodniki), kadar so v nedoumici (t. j. v dilemi), naj javijo sinodu iz nahij, ki so bližje sinodu, a sinod bo javil Karagjorgju, one nahije pa, ki so bližje Topole in magistrati naj javljajo Karagjorgju, a gospodar Gjorgje bo javljal sovetu. In to naj se izpolni takoj.«*

Kakor se vidi iz tega, prvo najvažnejše vprašanje notranje državne ureditve, ki se je tikalo jedinstvenosti vlasti in oblasti, je bilo formalno sprejeto in teoretski izvedeno, četudi ne v čisti obliki, nego oboje v kompromisnem rešenju: Vlast je bila v celi zemlji ena, ali komplicirana, paritetna, vodja Karagjorgje in sovet sta si popolnoma enaka, vsaj v teoriji, in sovet izdaje v početku svoje odloke samo s podpisom »Pravitelstvujušči sovet serbskij«, brez Karagjorgja. Sovet je, razume se, trpel v medsebojnih odnošajih prevlast Karagjorgjevo, ali teoretski ne popušča, nego se smatra isto takim mandatarjem naroda, kakor je Karagjorgje. Vidijo se jasni znaki, ki kažejo, da je sovet zamišljal razdelitev vlasti tako, da upravlja Karagjorgje vojne posle, a sovet civilne. Kar se pa tiče jedinstvene oblasti, je i ta provedena, ali so vseeno vse nahije ostale zastopane — vsaj na papirju, nikdar pa faktično — v sovetu. To je torej edinstvo, kjer so vse edinice kot take ostale in zadržale svojo posebnost. Karagjorgju in njegovi okolici je sami bilo do tega, da se ta formalnost radi mira očuva, da bi se ne udarjalo otvorjeno na ustaljene tradicije, ali so gledali, da popolnijo s primernimi osebami mesta svetnikov, in da tako dosežejo, da obdržijo obliko in da pridejo za korak bližje čvrstemu edinstvu.

Pri tem so posebno gledali, da se neomejena vlast poedincev v nahijah kar le mogoče potolče in uniči, da bi tako obrezglavljena nahija laglje »utonila« v državnem edinstvu in se spontano, neposredno podredila Karagjorgju. Sovet je sedel v monastirih Voljači in Bogovagji in je bil, kakor rečeno, faktično samo sodišče z motnimi pretenzijami vrhovne vlade in neograničene legislative, a še le ko je padlo Smederevo (1805, jesen) in se je sovet preselil vanj, je počel izvajati svoje plane in postajal polagoma zares centralna državna ustanova, kjer je osredotočeno celo delo za ureditev države. V tem poslu se je oslanjal sovet na plane o ustvarjanju in dograjanju samostalne Srbije, ki so nicali, čim se je počela Srbija osvobojati, in to v obliki neurejenih svetov, sistemno sestavljenih navodil, in pravih izdelanih ustavnih načrtov.

Najvažnejši so med njimi načrti novosadskega vladike Jovana Jovanovića, prvega tajnika sojeta Bože Grujovića, in takratnega najmodrejšega Srbina Dositeja Obradovića, ki je svoje predloge in navodila izdelal v dogovoru z učenim karlovačkim krogom, zlasti z metropolitom Strati-mirovićem. Vsi ti plani in načrti so interesantni in zelo podučni, tako radi svoje vsebine, ki je očitvidno delovala na politični in kulturni razvoj Srbije, kakor radi duha, ki veje iz njih, in iz katerega se jasno vidi razpoloženje takratnih izobraženih Srbov napram prvemu upor, kateremu so oni širili delokrog ter postavili daljne svrhe. Prvi je izšel 24. februarja 1805. s svojim predlogom veliki rodoljub vladika Jovanovića, ki se je nadejal osvobojenja Srbov še v dobi avstrijskega cesarja Josipa II.

* Memoari, str. 229.

in je že takrat z delom pomagal, toda v svojih nadah se je varal. Njegova poslanica je zelo spretno sestavljena. V njej je najprej očitano strašno stanje, v katerem se nahajajo Srbi pod turškim tiranstvom in nasproti njemu je postavljena sijajna in veličanstvena Dušanova doba. Pri gledanju te velikanske razlike se vladika kameni od tuge in vprašuje: »Kdo mi da uteho razen groba?« Tega obupnega stanja so krivi samo Turki. In bolj hajduško ko škofovsko hrabri Srbe tako:

»Dragi bratje, ... sekajte proklete Turke, daj bog, da ne usahne roka vaša! Pokažite svetu, da ste pravi istiniti Srbi in junaški srbski potomci«. On misli, da je takrat bil najugodnejši čas, da se s Turki svrši, ker z zjedinenjem z Rusi morejo Srbi izvojevati svobodo in obnoviti Dušanovo carstvo. Razpaljena fantazija pričara pred njegove oči veličanstvene slike: »Kronajmo carja Srbov v Prizrenu gradu, uredimo Srbom senat in vojni kolegij in admiralski kolegij, sinod in patrijarha v Peći, mnoge metropolitne in vladike, armijo od pol milijona v obširnem carstvu silnega cara Nemanjića! Osnujmo in postavimo štiri general-feldmaršale in štiri armije iz srbskega naroda junaškega, in postavimo regimente, pešake in konjike, a na Črnem morju in Jadranskem silne flote, zgradimo monastire in cerkve, zvonove in zvonike in visoke bele trdnjave in stolpe, obnovimo silne gradove in silne topove! Osnujmo deset univerzitet, mnogo gimnazij, akademij, kadetskih šol in korpusov in mnogo narodnih šol!«*

Potem navaja Srbe, naj izprosijo od ruskega carja njegovega brata Konstantina Pavloviča za svojega vladarja, in že v poedinostih razreda, kaj vse bo, dokler se silne ruske vojske zjedinijo s Srbi in navalijo na Turke. Poslanica je retorsko okičena, a njeno jedro je: Zaupajte se Rusom in vse bo dobro!

Povsem drug je plan Bože Grujovića o ureditvi Srbije, nekako sredi l. 1805. Njegov načrt je zelo trezen, upošteva faktično stanje, se ozira na možnost in izvedljivost svojih predlogov in poleg tega teži za tem, da ostane v skladu z dotedanjimi pravnimi nazori o svrhi, zadači in sredstvih vsake dobro urejene države. Kakor je njegov govor za nameravano maziljenje Karagjorgjevo navdušena in razborita himna zakonu, tako je ves celi njegov načrt o organizaciji centralne in vrhovne vlasti v Srbiji in njenem delokrogu diktiran od žarke in visoke ljubezni do svobode. On je prvi srbijanski ustavopisec, med vsemi kasnejšimi, ki so — kadarkoli so delovali v svobodi in po svojem prepričanju — vedno v ustavi iskali v prvem redu ja m s t v o z a m a k s i m u m r a z b o r i t e d r Ź a v l j a n s k e s v o b o d e. Ona mora biti s pametnimi zakoni osigurana, ker: »Kjer je dobra konstitucija, to je, kjer je dobro ustanovljenje zakona in kjer je dobro urejena vlast pod zakonom, tam je svoboda, a kjer eden ali njih več zapoveduje po svoji volji, kjer ne slušajo zakona, ampak delajo, kar hočejo, tam je narod umrl, tam ni svobode, ni sigurnosti, ni dobrega, ampak tatvina in hajduško nasilstvo, samo pod drugim imenom. —

V svobodi nam je dvakrat milo svobodno življenje.

* Arhiv... mitropolije karlovačke, IV, (1914), str. 94.

Svoboda nas deli od zverin, in rob je slabši ko žival, ker se človeku v robstvu jemlje ono, kar ga naredi človeka.

Bolje je ne živeti, nego biti v nizkem robstvu.

Svoboda, svoboda iz nas še le napravi ljudi...

Svoboda, Narodni Svet modri, svoboda vsakoga obogačuje, svoboda veseli in teši orača na polju, pastirja pri živini, potnika na poti, vojnika v vojski in gospodarja doma in mu dela život mil.

Grujoviću je torej najnujnejša dolžnost vsake vlasti v državi, da z zakoni ščiti svobodo državljanov.

Za vrhovno vlast je samo pod pritiskom prilik v Srbiji predložil dvanajst članov sveta iz dvanajst nahij ter namenil šestorici ministrstva, in to vojno, finančno, pravno, prosvetno, inostranih del in policije (»mira, reda i trudoljublja«) ostali šestorici pa je odredil, da bodo svétniki in predstavniki svojih nahij.

Svet je njemu radi enostavnosti odnošajev v Srbiji ne samo najvišja centralna vlast, nego i legislativa, in to i za posvetne i za cerkvene posle. V nadaljnjem razvoju vlasti je brez dvoma predvideval diferenciranje in potem individualiziranje oddeljenih panog, kakor se to vedno dogaja in kakor se je tudi v ustavnem razvoju Srbije dogajalo. Njegov predlog je v teoriji popolnoma sprejet in po možnosti i točno izvajan. Enostranost njegovo pa, ker se bavi samo s politično ureditvijo države, je nadoknadil načrt Dositejev in Stratimirovičev, ki je v glavnem prosvetno-kulturni, ter se ta načrta ne samo formalno odlično izpopolnjujeta, nego se je i v praksi delalo po njima, kakor da sta ena celota. To je bilo posebno olajšano na ta način, da je Grujović kot prvi tajnik sveta faktično ustvarjal okvir za državno ureditev Srbije in v njem narisal glavne razvojne linije, ki nikdar niso popolnoma izbrisane. A Dositej je kot prvi minister prosvete v Srbiji zapolnel prosvetno in kulturno politiko, koje njegovi nasledniki niso nikdar zanemarili.

Dositejev načrt, pisan avgusta 1805 ali 6, diše njegovo visoko rodoljubje in zdraví racionalizem. Dositej sporoča upornikom, da čuvajo narodno moč, da ne kalijo narodne časti z nepotrebni grozovitostmi, da ostavljajo na miru vsakega Turčina, ki živi »ob sebi« (ob svojih rokah), a vse ostale naj pobijejo in razprše, naj kujejo železo, dokler je vroče, naj v odločilnem trenutku napnejo vso narodno moč in doprinešajo največje žrtve, da se z razvlačenjem ne bi vspeh uničil in žrtve še povečale. Naj se brigajo za vojsko, novce, in dobra sodišča, potem pa za vero in prosveto. Uredba države naj bo enostavna, lahko pojmljiva, in naj se izvršuje v občo korist.

»Ne gledajte vsaki na svojo korist, pravi Dositej, ampak gledajte na obče delo, da bo vsakdo najmanjši zaščiten in najde pomoč... Proklet vsakdo, ki ljubi svojo korist bolj kakor občo. Sedaj delate za potomstvo in ne za se. Toliko tisočev duš gleda v vas, ali boste kaj dobrega za potomstvo naredili, pa kaj govorim o tisočih, toliko milijonov duš moli boga, da ustvarite kaj dobrega. Bodite vsi složni in spoštujte in Kjer ni svobode, tam ni življenja.*

* Letopis Matice Srpske, knjiga 94, str. 141—2.

slušajte in ščitite svojega poglavarja gospodara Gjorgja Petrovića, naj bo središče vaše vlasti v njem, vi bodite člani in udje, a on glava.*

S šolo in cerkvijo je treba rod prosvetljati, s pomočjo tujih kulturnih uspehov, ali na zdravi osnovi narodove patrijarhalne kulture, zametajoč vse slabo, kar so Turki v narod zasejali. Vse je treba preiskati, vse doznovati, z vsakim lepo postopati, ali se najbolj na sebe zanašati. To je Dositej v dogovoru s Stratimirovićem imel reči za ureditev Srbije, kot jedro svoje znanosti in kot izkustvo svojega življenja.

Karagjorgje je vse te nasvete sprejemal z največjim poverjenjem in visokim spoštovanjem, kakor to vedno delajo razboriti preprosti ljudje, ki jim je pamet toliko zrela, da umejo vrednost znanosti in važnost učenih ljudi ceniti in se ravnati po njihovih naukih v vseh poslih, ki jih sami ne razumejo. Zato je tudi pisal 17. oktobra 1806 Stratimiroviću:

»Čutim, koliko dolgujem svojemu rodu, ali tudi prosvečeni v rodu, ki vse to dobro poznajo, naj svojih ne pozabijo, to je, naj navajajo in podučujejo nevesče.«**

Jasno je, kaj je Karagjorgje mislil: Osvobojenje morejo še izvesti hrabri preprosti Srbi, ureditve osvobojene zemlje ne more biti brez pomoči obrazovanih učenih Srbov, ki poznajo zakone in uredbe vseh dežel, in brez izkušenih starih Srbijancev, ki znajo prilike in potrebe naroda v Srbiji.

III.

S takšnim sodelovanjem učenih Srbov in razboritih predstavnikov nahij je zares počelo urejevanje Srbije v sovetu, osobito, odkar se je preselil v Smederevo.

Ob priliki osnovanja soveta v Borku je bila vsa njegova uredba še nejasna. To ni čudno, ker vlasti, stvorjene v motnih časih revolucije, ne morejo imeti jasne kompetence, a tu je bilo tudi še drugih razlogov, da se točno ne fiksira obseg vlasti in pretenzij soveta, da se ne bi izzvala napram njemu opozicija vojvod, ki bi ga zadušila v korenu. Vse, kar je sovet za sebe zahteval, je bilo nemilo vsem vojvodom razven Karagjorgju, a nekoliko tudi njemu.

Opojeni z vlastjo, se niso mislili dati popolnoma vezati z zakoni. Zato se svetinja zakona ni smela naglo in brezobzirno izterjevati, nego je bilo potrebno, da se nanjo ljudje polagoma navajajo. To je eno. Drugo, sovet je bil, kakor smo opomnili, takoj na čistem o tem, da se vojvode ne smejo mešati v civilne posle, katere je edino za sebe rezerviral, ne da bi se bil pa tudi odrekel ingerenci na vojne stvari. Tega svojega uverjenja pa ni smel vsiljivo naglašati, ker bi se bil takoj onemogočil.

To ni bilo dolgo potrebno, ker je sojenje vojvod bilo prav turško, kakor so tudi drugače mnogo grdega in slabega prevzeli od Turkov, čisto samo zato, da na ta način pokažejo, kako so sedaj ne Turki, ampak oni gospodarji v zemlji; a drugi način manifestacije gospodstva, kakor turški, jim ni bil znan. Tako je narod radi njihovega nečloveškega vojaškega sojenja sam pričel zahtevati sojenje soveta, in oslanjajoč se na to,

* Letopis Matice Srpske, knjiga 300, str. 24 (368).

** Vukičević, Karagjorgje, II., str. 427.

je utrjeval sovet svojo vlast vedno bolj, dokler ni občutil tolike moči, da je mogel započeti dosti izraženo borbo za uresničenje glavnih načel, brez katerih se k ureditvi Srbije ni moglo pristopiti.

To je pa sovet mogel pričeti še le potem, ko je bil faktično tudi v praksi priznan od naroda za vlast, ko se je narod nanj privadil in ko so vojvode sami, ki so hoteli »vezirovati« v svojih nahijah, ostali v manjšini napram onim vojvodom, ki so hoteli eno najvišjo vlast v edinstveni Srbiji, vlast, ki bo osnovana na zakonih, katerim so vsi podložni — od Karagjorgja do poslednjega seljaka. Zakoni, katere je sovet izdajal že od početka svojega dela, niso vsi znani, ali kar jih je, so očitno izdelani po običajnem pravu, po cerkvenem pravu, in po pravu v sosednji »Vojni krajini«. Tako je bil tudi Dositej priporočal enostavno, jasno in vrlo ostro. Vlast zakona se tako polá goma udomačuje brez velikih spopadov in otvorjenih kriz, in ugled zakona se iz temelja utrjuje. Z deljenjem vojnega in civilnega delokroga je pa šlo težje. Sovet je s tem pričel še le, ko se je v Smederevu popolnil z novimi člani in vstopil v svoje pravo delo. Prvi vojvoda, na katerega se je sovet drznil udariti kot predstavnika civilne vlasti, je pa vendar bil protivnik Karagjorgjev, Petar Dobrinjac, in način, kako je to sovet izvršil, je zelo karakterističen in podučen. Petar Dobrinjac je bil tip nahijskega despota, ki se je v svoji vlasti oveziril kakor nekdanj Birčanin Ilija v svoji kneževini. Tega svojega položaja se je toliko navadil in vanj uživel, da niti kasneje ni mogel razumeti, kako bi i sam Karagjorgje mogel zapovedovati ljudem iz njegove nahije. Prihode nahijske naravno da je jemal sam zase, in to je dalo povoda, da mu sovet napiše to zanimivo pismo:

»Blagopoštenorodni gospodin bimbaša Petar, zdravstvujte! Vašim dečkom, ki so došli na zapoved gospodara Gjorgja v skupščino zaradi požarevskih brodov za Vas, dajemo to pismo in Vam javljamo, da je ta narodni sovet sklenil, da se ne en brod nikomur ne preda, nego da postavi sinod povsodi in na vse brodove svoje ljudi... Zato vam odpisujemo, da bo ta skupščina obdržala tudi požarevske brodove, kakor tudi druge, in Vi se v te brode nič ne mešajte, ampak odtegnite svoje roke in kmalu bo naš mož tam postavljen. S tem Vas ljubeznjivo pozdravljamo. — V Smederevu, 15. decembra 1805. Protá Nenadović, predsednik sojeta, s celim sinodom.«

Korajžo je dobil še le za postscriptum, kjer pravi: »Vi ste vojvoda, izogibajte se takšnih poslov in brodov, rajše dobro nadzirajte svoje vojnike in držite jih v redu!«*

S tem, seveda, ni doseženo nevmešavanje vojnih vlasti v posle civilne uprave, ali se je pričela dolga borba o tem, da se v državne posle, ki se vojaštva ne tičejo, vojaki ne smejo vmešavati. Ta borba je bila radi tega tako dolga in ostra, ker se vojaki nikako niso dali prepričati, da je njihova dolžnost žrtvovati življenje za dobro države, da se pa nikako ne smejo mešati v njeno upravo.

Zajedno s temi vprašanji je faktično načeto tudi vprašanje vojvodske oligarhije v Srbiji. Položaj vojvod v nahijah je bil zato tako jak, ker

* Karadžić Stefanović Vuk, Praviteljstvušči sovjet serbski, str. 6.

so oni v njih bili vse. To je pa delalo napotje izvajanju faktične edinstvenosti države in uvajanju ene vlasti in uprave v njej. Svet je kot predstavnik edinstva vlasti imel v izvajanju edinstvenosti odlične uspehe, i ako jih je še le z velikimi krizami izvojeval. Od načina postavljanja in početkov reševanja treh glavnih vprašanj, ki jih je svet izdelovaje prvo državno ureditev moral vzeti najpreje v roke, je bilo odvisno, v katerem pravcu pojde Srbija v svojem celokupnem razvoju. Ta tri vprašanja so: O vlasti zakona nad vsakim in vsakogar samovoljnostjo, drugo o edinstvu vlasti in edinstvenosti oblasti, in tretje, o deljenju vojne in civilne vlasti.

S te strani in s tega stališča principov, vsebine in pravca dela svetovega za početno državno ureditev Srbije se mora posebno naglasiti, da so bili tako jasni, popolni in čvrsto utrjeni, da se je kasnije razvijanje moglo dograditi na postavljenih temeljih in da so se mogle stvoriti dobre tradicije, ki so jamčile za konsekvantno in konstantno delo za čisto demokratsko stvarjanje in dograjenje glavnih državnih zakonov. Te tradicije o vsemogočnosti zakonov, enakosti vseh pred njimi in o edinstvu vlasti i edinstvenosti državne oblasti, ki jim je koren v prvih početkih državne ureditve Srbije, so i danes žive in aktivne. Zato je potrebno poznati njihove osnove, da bi se mogel razumeti srbski način pojmovanja države in odnošaja med njo in družbo. Tendence razvoja moderne Srbije so določene 1. z obćim razvojem modernih demokracij, 2. z onimi posebnimi srbskimi tradicijami, ki so tako jako in globoko ukoreninjene, da bo od njih v velikem delu zavisno razvijanje Jugoslavije. Od te zavisnosti moremo pričakovati najboljših uspehov, ker je moderna Srbija od svojih prvih početkov, kakor smo videli, gledala izvor vsake vlasti v narodu samem in proglasila za glavno dolžnost države utrditi popolno enakost vseh državljanov pred zakoni, ki morajo biti vsem očni in ki morajo jamčiti vsakemu državljanu popolno svobodo, torej polno mero sodelovanja v dograjenju narodne in državne bodočnosti. Na takšnih osnovah in s takšnimi svrhmi se more sigurno graditi kulturna in močna demokracija in tudi, kakor mi to želimo, izgraditi v svobodni, napredni demokratski Jugoslaviji.

Metod Dolenc:

Zgodovina porote v Srbiji.

Jugoslovanska pravna zgodovina je še precej pusta, neobdelana njiva. Odgajani od avstrijskih akademskih učiteljev, ki so se držali principa »Slavica non leguntur«, Slovenci nismo dobivali nikakšne pobude za raziskavanja naše domače pravne zgodovine, o srbski pravni zgodovini pa niti razmišljati ne bi bili smeli. Da odpomoremo potrebi po poznanju vsaj enega izmed mnogih zanimivih vprašanj iz srbske pravne zgodovine, in to v času, ko se bo morala zakonodaja z istim problemom

skoraj in temeljito pečati, naj podamo tu kratek obris, kako se je v Srbiji razvijalo porotniško pravosodstvo. Pri tem hočemo predvsem na tiste strani problema opozarjati, ki nam utegnejo pripomoči do boljšega razumevanja, kje tiče vzroki, ki nas Prečane razdvajajo od Srbijancev v shvačanju problema porote.

Rimskim centurijatskim komicijem, frankovskim thingom odgovarjajo v stari srbski državi občinski zbori. Tiste čase je živelo pravo zgolj v pravni zavesti naroda, narod sam je bil sodnik. Ali ko se je ljudstvo množilo in je število zločinov naraščalo, ni bilo več mogoče, da bi cel narod sodil. Narod se je počel udeleževati pri sodstvu po svojih predstavnikih. Pa ako vsporedimo nadaljni razvoj narodnega pravosodja po naših slovenskih deželah z onim na srbskih tleh, vidimo bistveno razliko: Pri nas se je v najožjem stiku naroda z germanskimi narodi pristno narodno pravosodje krhalo; pod vplivom recepcije tujih prav smo dobivali državna, fevdska, stanovska, pozneje patrimonijalna sodišča, vsa daleko oddaljena od ljudskih sodišč; le v večih (do približno polovice 16. stoletja), pa v vinogorskih pravnih (do konca 18. stoletja) so se nam ohranili spomini na narodna sodišča starega kova, to pa le za manj važne stanovske pravne zadeve. Pri Srbih pa najdemo že za Štefana Uroša II. Milutina (1282—1321) narodne sode, ki vsaj v gotovem pogledu ličijo današnji poroti. Zakonik Štefana Dušana Silnega, izdan leta 1349 in 1354, se izrecno sklicuje na »deda« in »svetega Kralja«, t. j. Milutina in mu pripisuje glavne člane o poroti. Člen 151 pravi: »Moja carska zapoved! Odslej nadalje naj se vrši porota tako za velike kakor za male stvari. Za velika dejanja naj se upotrebljava 24 porotnikov, za manjša 12, a za mala 6. Ti porotniki nimajo naloge, da nekoga pomirijo, ampak da povedó, ali je nekdo nedolžen ali kriv. Porota naj se obdržava vsekdar v cerkvi, a pop naj vsakokrat v odelu zaprisega. V poroti presoja večina; oni je nedolžen ali kriv, za kogar odloči to večina.« Ni tu mesta, da bi reševali znanstveni spor med Božo Markovićem in I. Avakumovićem, ali je bila ta Milutinova, odnosno Dušanova porota dokazna ali presojevalna inštitucija. Že obstoj porote nas zanima; saj tudi angleška porota nastane šele po ukinjenju božjih sôdov (1219) najprej kot dokazna in postane nato polagoma presojevalna inštitucija. Ne smemo pa prezreti, da imamo poleg te porote po čl. 151 do 156 v Dušanovem zakoniku še druge mešane sode ljudskih sodnikov n. pr. po čl. 123 za spore med Sasi — rudarji in domačini Srbi po čl. 79 za mejne spore med sosednjimi seli, ki so se — po pričevanju Stojana Novakovića — ohranili v praksi brez prestanka, vse do novega zakonodajstva v Srbiji. Če se premotri besedilo čl. 151, osobito o odločevanju večine; če se nadalje uvažuje, da je Dušanov zakonik poznal mimo porotnikov tudi še »božji sud« v obliki sodnega dvoboja (»uzdanje«: čl. 102), v obliki »kotla« (dopuna k čl. 33); nadalje, da so sodili cerkev, administrativno oblastvo, izborni mešoviti sodovi, itd., da pa ni navedeno za poroto ničesar, kar bi kazalo na kakšno drugo vrsto sojenja kot pri onih sodih, onda moramo pač reči, da strogo presojevalnih funkcij Dušanovega inštituta porote skorej ne moremo izključiti. Da, če govori Dušanov zakonik, da naj ugotovi krivdo večina, bi

mogli celo sklepati, da je bila Dušanova porota po svojem ustroju bržčas bližja modernemu inštitutu porote nego sedajšnja angleška porota. Pa bodisi temu kakorkoli, žal, samostalnost srbske države je bila vsled izgubljene bitke na Kosovem polju (15. junija 1389) ukinjena, s tem pa je nasilno prenehal tudi vsaki razvoj že udomačenega inštituta porote.

Želja po lastnem narodnem pravosodju je gotovo tlela v narodu še naprej; kajti v obnovljeni srbski državi si je po memoarih prote Matija Nenadovića izbiral narod svoje sodnike iz svoje sredine. Torej po priliki v istem času, ko so nam Slovencem odmrli zadnji ostanki po frankovskem pravu ustanovljenega ljudskega sodišča, pričnó Srbom soditi narodni sodniki, čeprav brez zakona, brez pravnikov, celó brez pismenih ljudi. No, isti Matija Nenadović je sestavil nekakšen pisan kriminalni zakonik »od 14, 15 punktova«, ki je bil tudi od skupščine odobren. Leta 1807 je izdal Karadorde svoj 38 paragrafov obsegajoči kriminalni zakonik. Čim bolj se je krepila srbska država, tembolj pa so se uveljavljali državni sodovi, — na obnovev porote se ni več mislilo! Materijalno kazensko pravo se je izpopolnjevalo, dokler ni bil izdan — po pruskem vzorcu — skovani »kazneni zakonik« iz l. 1860, ki je še danes v veljavi, seveda z mnogimi izmenami in dopolnitvami. Pet let za tem pride do zakonika o kazenskem postopku: To je bil pa skrajšan prevod avstrijskega kazenskopravnega reda iz l. 1853, t. j. tistega Hye-Glunekovega reakcionarnega zakona, ki je izšel brž za ukinitvijo porote z naredbo od 11. januarja 1852, pa se povrnil nazaj k principom inkvizitornega procesa.

Dejstvo, da so Srbi prepisali avstrijski reakcionarni zakon — tudi obči državljanski zakonik je posnet po avstrijskem, sestavil ga je l. 1844 novosadski senator Jovan Hadžić — je postalo za vse kazensko pravosodje v Srbiji usodepolno. Kar skraja so bili Srbi razočarani, vzrok pa je bil v prvi vrsti — dokazna teorija, katero so v prepisanem zakonu prevzeli, in to v najgorši obliki: namreč v pozitivni, po kateri mora smatrati sodnik po t. zv. dokaznih pravilih potrjena dejstva za istinita, odn. neistinita, pa naj si ima še tako jasno svoje notranje prepričanje, da so neistinita, odn. istinita. Pri takih dokaznih pravilih so morale ostati baš tatvine, požigi in razbojništva največkrat brez kazni, ker za te delikte naravno ni lahko dobiti direktnih dokazov v smislu dokazne teorije.

Tri leta po izdanju kazenskega postopnika je bila na Topčiderski skupščini (1868) že izražena želja, da treba izdati čim prej zakon o porotnem sodstvu. L. 1869 se je sklenila na Sv. Duhovski Veliki Narodni Skupščini adresa z željo, da se zakonito zajamčijo »tiste ustanove, ki očuvajo življenje, čast, svobodo in imovino državljanov kakor... porotno sodišče za tatvino in požig.« Na predlog predsednika skupščine Živojina Karabiberovića je bilo sklenjeno, »da v pogledu na naše prilike za poroto velja, da sodi samo požigalce in lopove, a ne tudi političnih dejanj.« Posledica je bila čl. 117 Ustave, ki garantira obstoj poroti, rekoč: »Za razbojništva, nevarne tatvine in požige se uvedó postopoma porotna sodišča, kar se naj uredi z zakonom«. Leto zatem, 1870, se še sestane komisija, da napravi načrt zakona; rok ni imela v nobenem po-

gledu vezanih; izbrati je imela tudi sistem, ki ga smatra za razmere v Srbiji za najprikladnejši. Projekt je izdelal načelnik komisije Stojan Veljković v smislu prave porote 12 mož po angleško-francoskem sistemu; napisal je tudi brošuro »Kakvu ćemo porotu?« (1871), da upraviči svoje ideje. Veljkovićev projekt je prišel v pretres pri Državnem svetu, ta pa ga je smatral za neizvedljivega, ker stavi prevelike zahteve glede izsledovanja hudodelcev, pa je vrnil projekt komisiji z željo, »da ovaj projekat ima samo da se na to opraviči, kako se sastavlja porota, i da izloži radnju te porote i sledstva zaključenja porotskih i suda porotskog.«

Leta 1871 postane Veljković sam minister pravde; toda, ko je poslal Državnemu svetu nov uraden projekt, bila mu je vsebina čisto drugačna. Sedaj si je usvojil princip večja (skabinskega sodišča, Schöffengericht), sestavljenega iz 3 državnih in 4 ljudskih »sodnikov-porotnikov«, ki naj zajedno razsojajo o krivdi. Veljković je opravičeval ta preokret v svojem mišljenju s tem, da je našel taka sodišča na Saksonskem. Državni svet je sprejel ta načrt z nebistvenimi izpremembami. Skupščina ga odobri, obnarodovan je bil 31. oktobra 1871, v veljavo je stopil 1. februarja 1872. Poblížjo kritiko, katero je podal Veljković pri razpravljanju o tem predmetu, lahko preskočimo, samo to povdarimo, da se za vzrok uredbe take porote niso navajali politični momenti, ki so bili za francosko ali nemško poroto merodajni, nego porota naj bi veljala zgolj za sredstvo poboljšanja pravosodja v interesu pravičnosti.

Ali ta porota zboljšanja kazenskega pravosodja nikakor ni prinesla. Kar skraja se je pojavil nek zakonodajni incident, katerega naj radi njegove zanimivosti nekoliko opišemo. Veljkovićeva porota prepušča le vprašanje o krivdi skupnemu pravoreku državnih in ljudskih sodnikov, vprašanje določitve kazni rešujejo samó državni sodniki. Po §-u 243 kaz. postopnika se sme kazen smrti izreči le tedaj ako je krivda zločinca dokazana s priznanjem storilca ali z zapriseženim svedočenjem nesumnih prič očitvidcev; če temu ni tako, t. j., ako se je izvršil dokaz drugače, n. pr. po pričevanju bližnjih sorodnikov, naj se izreče namestu smrtna kazni — robija do 20 let. Tu pa je vsled gori povdarjene delitve izreka o krivdi in o kazni nastalo ostro nesoglasje mnenj: Nekateri so trdili, da so državni sodniki pri izrekanju kazni vezani na propis §-a 243 k. post., drugi so dejali, da je porotna judikatura enotna, prosta dokaznih pravil. Slednje mišljenje je v prvem letu prevladovalo, saj se je zahtevala porota, da se pride teoriji dokaznih pravil v okóm. Tega mišljenja je bil tudi Stojan Veljković. Ko je doznal, da je bil kasacijski sodni stol v nekem konkretnem primeru nasprotnega mnenja, obrnil se je na Narodno skupščino, da naj dá zakonodajno tolmačenje (kot je to po srbskih zakonih dopustno). Narodna skupščina se je z zakonom od 25. oktobra 1872 izrekla za to, da je večkrat omenjeni predpis §-a 243 k. post. za poroto ukinjen. Pa na ta zakon je prišla huda reakcija prakse! Ko so porotniki doznali, da se na njihov pravorek o krivdi za zločine, za katere je zagrožena smrtna kazen, ta kazen zares izreče, če tudi ni prič očitvidcev, pa so počeli izrekati, da obtožence ni kriv, čeprav je bilo dovolj posrednih dokazov. Profesor Milovanović je trdil na svojih pre-

davanjih na Veliki Školi, da je imelo to zakonito tolmačenje v teku pol-drugatega leta več kot stotino nepravilnih oprostitev za posledico. Preokrenitev je postala nujno potrebna! Minister Pravde Dimitrije Matić je predložil Narodni skupščini zahtevo, naj zakon od 25. oktobra 1872 ukine, in to se je zgodilo brez debate soglasno z novim zakonom, sklenjenem v Nišu dne 10. januarja 1879.

Pa tudi posej je bilo še dosti nevolje in neprilik radi porotnih razsodb. Dokazna teorija ni vezala porotnikov, pa navzlic temu je bilo mnogo očitno nepravilnih oprostitev; da, celo v primerih, kjer se je videlo, da so bili porotniki sami docela prepričani o storilčevi krivdi, je prišlo neredkokrat do oprostitev. Strah pred krvno osveto obsojenca in njegove rodbine je tičal v porotnikih. Srbski viri pripovedujejo, da so porotniki včasih že pred razpravo izjavili, da ne smejo glasovati zoper obtoženca.

Dvajset let po nastanku zakona o poroti so ga jeli popravljati. Tedanji pravosodni minister je hotel, da bi bili porotniki samo možje iz mesta, kjer zboruje porotno sodišče, toda državni svet se je temu uprl, češ poglavitno je, da črpajo porotniki svoje prepričanje poleg sprovedenih dokazov tudi iz poznanja stvari. Po predlogu državnega sveta je minister Geršič zasnoval nov načrt na ta način, da naj ne bodo vsi porotniki iz kraja, kjer se je zločinstvo dogodilo, ampak od četvorice porotnikov bodita dva iz mesta, kjer sodi porota. Razpravljanje tega načrta v Narodni skupščini je pokazalo soglasnost v naziranju, da so porotniki iz kmetijskih sel podvrženi raznim vplivom in da baš radi tega zlikovci ne pridejo do zaslužene kazni. Sam Geršič je dejal tekom debate, da je svrha izpremembe zakona ta, da morejo porotniki soditi samostavno in nezavisno, da pokažejo svoje prepričanje o dotičnem zločinu svobodno, pa da ne trepečejo pred maščevanjem krivčeve rodbine, da ne bodo že vnaprej nagovarjani, podkupljeni itd. Ta projekt je bil sprejet kot nov zakon 31. marca 1892.

Sedaj so torej sodili poleg treh učenih (državnih) sodnikov štirje »porotnici« (recte: skabini, večniki), dva iz mesta, kjer je poslovalo porotno sodišče, dva iz sela, kjer se je hudodelstvo izvršilo. Pa tudi ta reforma ni prinesla zaželjenega uspeha, t. j. pravičnosti ustrežajočih rozsodb. Tri leta za zadnjo delno, na sestavo sodišča omejeno reformo je zahteval Minister Pravde novo reformo v isti smeri —, sedaj pa tako, da naj bodo državni sodniki v primeri z ljudskimi v večini! In to se je zahtevalo zaradi izboljšanja pravosodja; kot večje jamstvo, da pravi krivci ne odidejo zasluženi kazni. V narodni skupščini so se čuli glasovi, da je porotno sodstvo doživelo poraz, da za današnje življenjske prilike srbskega naroda ni. Nekateri bi bili zahtevali celo, da naj se porota sploh odpravi, — če bi ne bila v ustavi zasigurana. Predložene izpremembe so bile hitro sprejete, pa iz debate se je razvidelo, da Narodna skupščina stoji prej ko slej na pogrešenem stališču, da je bistvo porote v tem, da naj sodijo obtoženca samo ljudje iz njihove okolice, ki ga poznajo, ne pa taki, ki ga ne poznajo. Zatorej je tista dva porotnika iz mesta porotnega sodišča z lahkoto žrtvovala. (Zakon z dne 25. novembra 1895.)

Tako »reformirana« porota (četrtič!), ki pa nikakor ni zaslužila tega imena, seveda ni več dajala nepričakovanih nepravilnih oprostitev. Sedaj pa, ko so dobili državni sodniki premoč v porotnem sodišču in so sodili o krivdi prosti spon teorije prisilnih dokazov, zahotelo se jim je po razširjenju kroga tistih hudodelstev, ki spadajo pod sodstvo po prostem prepričanju. To naj bi se zgodilo z izpremembo člana, ki govori o kompetenci porote: Minister Pravde je predložil 31. avgusta 1905 načrt, ki dodaje porotnikom razen opasne kraje, razbojništva, požiga, poškodovanja tuje imovine v vrednosti preko 100 dinarjev — še zločinstva iz kaz. zak.: §§ 105 (darilo činovniku, da posluje po zakonu), 106 (podmičenje činovnika, aktivno in pasivno), 106 (enako podmičenje sodnika), 112 (uradna poneverba), 113 (uradna utaja). Zakonodajni odbor je odobril te predloge, pa še dodal goljufivi bankrot in oderuštvo. Državni svet pa je dal svoje mnenje, da bi bilo najbolje uzakoniti, da bi »srbski državni sodi, ki so v vsakem pogledu boljši od navadnih porotnih sodišč«, sodili porotski, t. j. po teoriji prostega prepričanja — za navedena hudodelstva. V Narodni skupščini so bila mnenja deljena: nekateri so šli z zakonodajnim odborom, drugi pa — med njimi Stojan Protić — so bili za mnenje državnega sveta. Končno je prodrla razširjena formula Ministra Pravde. Razen že navedenih, od njega predlaganih zločinstev se je dodelila poroti pristojnost še za delikte iz kaz. zak.: §§ 109 (protizakonito pristransko sojenje), 127, III. (hudobno učinjenje krivice izbranih [kompromisnih], trgovskih in porotnih sodnikov), 132 (zloraba uradne oblasti začasnih uradnikov in funkcionarjev), 261 (goljufivi bankrot trgovcev), 262 (hudobno oškodovanje konkurzne mase), 284 (oderuštvo). Dne 20. decembra 1905 sklenjeni zakon je torej razširil kompetenco porote za 11 novih vrst deliktov.

V ta čas pa pride vehementen napad na poroto kot pravni inštitut od strani beograjskega vseuč. profesorja Bože Markovića v monografiji: »Trebali bi poroto ukiniti ali reformirati?« (Beograd 1906). Imenovani dopse do zaključka, da so mešana sodišča v Srbiji nepotrebna, radi česar naj se porota ukine; ako pa bi se hotela mešana sodišča za vsako ceno ohraniti, »onda to treba da budu šefengerihte a ne porota« (sic! str. 74). V znanstvu je prej branil pravo poroto I. Avakumović in še prav posebno Mihajlo Jovanović (danes predsednik kasacijskega sodišča v Beogradu). Boža Marković drugonavedenemu priznava, da je staro poroto branil z vsemi razlogi, s kojimi so pravo poroto v starejši vedi branili, vendar meni, da bi od take porote nikdar ne dobili dobrih rezultatov.

Napad pa — ni imel pravega učinka. Radi priznamo, da za dalekosežne reforme v politično razburkanih časih od leta 1905 dalje do prevrata ni bilo ugodnega razpoloženja in da je ostalo vse pri starem, ker drugače skoro ni bilo mogoče. Ampak značilno je pa vendar, da se je po prevratu s posebnim zakonom začasne Narodne skupščine z dne 6. septembra 1919 — in to s precejšnjo naglico — vnovič razširila kompetenca porotnega sodišča. Dejanja, izvršena za čas sovražne okupacije Srbije v l. 1915 do 1918 iz §-a 85 k. z. (izdajstvo domovine, ki se kaznuje s smrtjo), kakor tudi vsa dejanja, ki so hudodelstva ali pogreški, pa se zasledujejo uradno, in zasebno progonljivi pregreški iz koristoljubja, pa

naj si bodo izvršeni ob udeležbi okupacijskih oblastev ali brez njih, spadajo tudi pod poroto! Torej imamo tu naenkrat izrazito politično hudodelstvo, ki pride v kompetenco porote, in pa nebroj drugih deliktov, ki so vsaj v nekem pogledu politično zabarvani: vse to spada pod poroto! Isti zakon pa je dodal k členu, ki ureja pristojnost porote, še ta dostavek: Ta dejanja naj se izsledujejo kar najhitreje po enem sodniku z zapisnikarjem od prvostopnega sodišča, pristojnega za kraj storitve dejanja, kjer ne bi bilo okrajnih ali mestnih sodišč, o čemur naj se brine Min. Pravde, ki odredi izsledovalca in njegovo krajevno pristojnost.

Od leta 1921. nadalje se deluje resno na načrtu edinstvene kazenske zakonodaje za celo kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev. Načeti je bilo treba tudi problem porote. V kazenskem odseku stalnega zakonodajnega sveta Min. Pravde se je izdelal poleg osnutka k. pr. reda še poseben osnutek zakona o poroti, ki pa bodi prava porota in ne večje. Poseben zakon za poroto se hoče napraviti, da se more izločiti veljavnost zakona, če ne za vedno, pa vsaj za dalje časa za gotove pokrajine, osobito za bivšo kraljevino Srbijo. Tako je želja nekaterih članov označenega odseka, ki so protivniki porote sploh, ki pa priznavajo onim delom naše države, v katerih si ljudstvo porote želi, povsem pravico, da jo obdrže ali pa dobé.

Te vrstice zasledujejo tudi namen, da se objasnijo razlogi, zakaj vlada pri Srbih nekakšna mržnja napram poroti. Videli smo, da zato, ker se je skraja uvelo kot lek zoper reakcionarna določila avstrijskega k. pr. r. še bolj neprilичno sredstvo, (to pot zapisano iz Saksonske): porota, ki ni ne tič ne miš, ne prava porota, ne večje, porôta, ki dopušča celo v eni in tisti kazenski pravdi še dandanes (vide rešenje kasacijskega sodišča od 1. oktobra 1920, br. 10622) uporabo dokazne teorije za določitev kazni poleg teorije svobodnega prepričanja za izrek o krivdi!! Tudi se vije kakor rdeča nit vedno in vedno skozi celo zgodovino te novodobne porote tista bojazen »porotnikov« zastran posledic obsodbe; vzrok vidim v tem, da se je dovolila kompetenca le za mirovniške in prostaške delikte, pa da so se klicali za porotnike ljudje baš iz okolice, kjer se je hudodelstvo zgodilo, da sodijo tudi »iz poznanja stvari«. Tu se je prizadetost naravnost negovala in to je bilo zlo! Da se vse to ne bi bilo tako uredilo za tako demokratični narod, kakor je srbski, bil bi v 50 letih gotovo prestal preskušnjo uporabnosti porotnikov glede političnih deliktov. Razveseljivo dejstvo je, da se je v letu 1919 napravil že poskus politične porote; da sta Stojan Protić in dr. Ivan Smodlaka zahtevala v svojih načrtih Ustave ustavno garancijo za pravo poroto, sestavljeno iz enega državnega sodnika pa 12 porotnikov. Razumevamo, da so krajevne neprilike in socialne težkoče odvajale doslej srbsko pravosodstvo od zapadnega sistema ljudskih sodišč, od prave porote. Mislimo pa, da se prečanski politiki, pa bili Slovenci, Hrvati ali Srbi, na noben način ne bodo dali odvrniti od zahteve po enotnem zakonu za poroto, toda za tako, ki bo mogla izražati pristno ljudsko pravno zavest, ki bo funkcionirala pri odgovarjanju na vprašanje o krivdi docela nezavisno, brez primesi

državnih sodnikov, in ki bo ljudski pravotvoren element, kar je baš v shvačanju političnih deliktov najnujnejše potrebno! Strnjeni falangi zastopnikov naroda iz pokrajin, kjer se je prava porota že obnesla, se bodo pač kmalu pridružili Srbi z zahtevo, da naj se dá tudi njim — prava porota, ker ne bodo hoteli zaostajati za svojimi brati pri vživljanju političnih svoboščin.

Literatura: I. Avakumović: Teorija kaznenog prava; Mihajlo Jovanović: Naša porota (Branik 1892); Boža Marković: Treba li porotu ukiniti ili reformirati?; — —: O dokazima u krivičnom postupku II.; Anton Melik: Zgodovina Srbov, Hrvatov in Slovencev; Gojko Mikelić: Odluke Opšte sodnice kasacionog suda; Stojan Novaković: Zakenik Stefana Dušana; —?: Policijska uredba i zakon o Poroti (Novi Sad 1920); Drag. Soldatović: Primena smrtno kazne kot porotnog sudenja (Arhiv, febr. 1922); Tomo Živanović: Osnovi Krivičnog prava.

Joža Bohinjec:

Zdravnik in zavarovanje proti nezgodam.

Moderni čas je postavil zdravnika pred popolnoma nove dolžnosti. Razvoj socialne politike in moderno pojmovanje človeka in človeške družbe so ustvarili zdravniku novo, daleko širše polje udejstvovanja. Zdravnikov pogled gre skozi okno njegove ordinacijske sobe ven med goste množice in preiskuje v njih zdravstvene in socialne razmere in ugotavlja pota in sredstva, po katerih in s katerimi je mogoče in potrebno ohraniti, proširiti in poglobiti ljudsko zdravje. Znanost, ki nas uči, kako spoznavati in ugotavljati zdravstvene in socialne razmere v posameznih krajevno, časovno in družabno sovislih skupinah prebivalstva, zovemo socialno higijeno. Socialna higijena pa ni samo znanost, ki izpoznavava in ugotavlja, ona mora iti korak naprej: v praktično udejstvovanje. Ona mora pokazati, kaj je pri danih zdravstvenih in socialnih prilikah v posameznih narodovih skupinah za ohranitev in proširitev zdravja potrebno, kako je dvigniti gojenje zdravja do najvišje mere.

Socialno higijeno je ustvaril moderni čas. Njo zahteva popularna politika, na njo se naslanja celo narodovo gospodarstvo, ki v človekovem zdravju vidi najučinkovitejše jamstvo za svoj razvoj. Socialno higijeno zahteva industrija in obrt, poljedelstvo in vsi stanovi naroda. Obstoj in razvoj naroda in države je odvisen od moči in učinkovitega udejstvovanja socialne higijene.

Samoposebi je razumljivo, da more biti nosilec in širitelj socialne higijene samo zdravnik. Če je bil danes zdravnik v udejstvovanju socialne higijene zapostavljan in so dostikrat te njegove dolžnosti vršili nezdravniki zlasti juristi na različnih upravnih mestih, temu ni toliko vzrok državna uprava, pač pa zdravniki sami. Kajti

današnji zdravniki so se v svojem praktičnem udejstvanju preveč omejevali le na čisto zdravljenje in se pri tem zdravljenju niso ozirali na razne socialne in gospodarske prilike stanov, iz katerih njih pacient izhaja. Dodanašnji zdravnik se je preveč omejeval na konstatiranje in diagnozo bolezni in pa na pisanje receptov preventivne higijene, socialnega zdravljenja ni poznal. Poznal ga ni, ker ga ni mogel poznati. Socialno zdravljenje, ki tvori vsebino socialne higijene, zahteva od zdravnika, da je seznanjen s splošno socialno politiko, z narodnim gospodarstvom, s socialnimi in gospodarskimi prilikami svojih pacientov, oziroma ljudstva, med katerim živi in deluje. Zdravnik ne sme biti samo zdravnik, on mora biti prvovrstni in najboljši socialni politik, bister narodni gospodar, globok psiholog, organizator in — tudi upravni uradnik.

Zdravnik, ki hoče delovati v socialni higijeni, mora biti, kakor apostelj, ki je pozabil na sebe in je šel učiti narode. Narodi pa mu morajo iz hvaležnosti prinašati nasproti kruha in soli, da bo živ. Zdravniku, od katerega zahtevamo, da vse svoje duševne in telesne moči položi narodu na oltar, mora biti zagotovljen brezskrbni materijelni obstoj. Dokler tega kardinalnega vprašanja nismo rešili, bo ostala socialna higijena pastorka, katero se poboža in pogladi samo takrat — ako v roki drži vstopnico na sedež sinekure. To vprašanje rešiti pa morajo pomagati zdravniki sami; ne smejo stati ob strani in se v zavesti, da jih ljudstvo potrebuje, držati pasivno in izgubljeni energijo v opozicijskem zdržanju. Inicijativa mora izhajati od zdravnikov.

Zdravnik mora do podrobnosti poznati določila zakonov o socialnem zavarovanju delavcev ne samo, da more določati stopnjo invalidnosti vsled posamezne nezgode, ampak tudi, da more vršiti svoj vzvišeni poklic med ljudstvom, s katerim živi in se giblje, da mu more stati ob strani z dobrim nasvetom, kako je vporabljeni dobrote socialnega zavarovanja — pa tudi, da pomaga odstranjevati nezaželjene posledice socialnega zavarovanja, ki izvirajo iz napačnih, nesocialnih predsodkov ljudstva: — Da pomaga na polju socialnega zavarovanja dušiti in odstranjevati socialno izkoriščanje. Zdravnik mora biti zmožen s stvarnimi nasvetom pomagati zlasti gospodarsko slabim in izkoriščanim.

Zakon o nezgodnem zavarovanju ni v bistvu nič drugega, kakor nadomestilo za zakon o jamstveni dolžnosti. Podjetnik ima nositi riziko svojega podjetja. On je odgovoren za rentabiliteto obrata in mora povzročiti vse, kar je potrebno, da je riziko manjši. V bistvu po nezgodnem zakonu niso zavarovani delavci, pač pa je po tem zakonu delodajalec razrešen svoje jamstvene dolžnosti in mora torej logično vse stroške in izdatke, katere povzroča izvrševanje nezgodnega zakona, nositi delodajalec. Civilni zakon, kateremu je podvržen tudi vsak delodajalec v svoji lastnosti kot lastnik obrata, urejuje vprašanje odškodninske za vsako storjeno škodo. Ni treba, da bi bila ta škoda povzročena namenoma ali vsled grobe malomarnosti

in brezbriznosti, zadostuje tudi vsaka še tako neznatna krivda, vsaka culpa levis. Tudi za škodo, ki izvira iz te neznatne krivde, jamči po civilnem zakonu oni, kateri je za to neznatno krivdo odgovoren.

To je zakrivilo, da se je moral delavec obračati na civilno sodišče, ako je hotel dobiti vsled dobljene poškodbe civilnopravno odškodnino. Cela teža dokazovanja je ležala na delavcu, proces je bil drag in njega izid negotov. Na drugi strani pa je bil ta položaj tudi za delodajalca neprijeten, ker so visele nad njim večne tožbe.

Zakon o nezgodnem zavarovanju je to jamstveno dolžnost delodajalca uredil praktičnejše. Izločil je iz jamstvene dolžnosti vse nezgode, ki se ne dogode po zlobnem namenu ali po grobi malomarnosti delodajalca in je odškodnino za vse ostale nezgode uredil na nov način. Tako delodajalec jamči po civilnem zakonu le še za škodo, ki se pripeti delavcu vsled zlobnega namena ali velike brezbriznosti delodajalca. Vso ostalo jamstveno dolžnost pa je prevzel zakon o nezgodnem zavarovanju, ki je iz individualne jamstvene dolžnosti ustvaril vzajemno jamstveno dolžnost vseh delodajalcev na gotovem ozemlju. Ker je zakon o nezgodnem zavarovanju samo nekaj zakon o vzaajemni jamstveni dolžnosti vseh delodajalcev na gotovem ozemlju, je jasno, da morajo vse odškodnine, katere je po tem zakonu treba izplačevati, kriti delodajalci sami, in zavarovalnih premij ne smejo v nobeni obliki odtrgovati od delavskih mezd ali plač.

Prinav veljavni nezgodni zakon je dedščina iz razpadle Avstrije. Sprejet je bil ta zakon l. 1887 in zavaruje proti obratnim nezgodam vse delavce in uradnike, ki so zaposleni v lovarnah, plavžih, v rudokopih na nepridržane rudnine, v kamnolomih in slavnih podjetjih, v obratih, kjer se izdelujejo ali uporabljajo razstrelilne snovi, dalje vse delavce v onih obrtnih in poljedelskih in gozdnogospodarskih podjetjih, kjer se uporabljajo parni kotli ali stroji z elementarno silo. V poljedelskih in gozdnogospodarskih podjetjih so zavarovani samo oni delavci, ki so neposredno izpostavljeni nevarnostim stroja. To določilo so si v svoj prid izposlovali razni veleposestniki, ki niso svojim delavcem hoteli privoščiti dobrot socialnega zavarovanja, dasi so delavci n. pr. v gozdih izpostavljeni nič manjšim nevarnostim kakor n. pr. delavci na žagi.

Ta krog zavarovancev je bil z zakonom od 20. julija 1894 raztegnjen tudi na vse delavce železnic in na vsa obrtna transportna podjetja, dalje na gledališča (vse osobje), poklicne požarne brambe, čistilce kanalov, cest in poslopij, na dimnikarje, kamnoseke, zidarje vodnjakov itd. Rudarji so bili v nezgodno zavarovanje pritegnjeni šele l. 1914. Rudarji so bili prvotno iz nezg. zavarovanja izvzeti, ker so bili deležni dobrot provizijskih blagajn, ki so dajale provizije onim ponesrečenim (ali obolelim) rudarjem, ki so izgubili svojo poklicno delazmožnost. Za manjše poškodbe niso rudarji dobili ničesar; naredba iz l. 1914 oziroma zakon iz l. 1917 je odstranil to socialno krivico.

Nezgodni zakon ne zavaruje vsakega posameznega delavca (individualno zavarovanje), zavarovani so paušalno vsi delavci zavarovanju podvrženega obrata. To dejstvo je otežkočevalo upravo in zlasti kontrolo nad premijami; bodoči zakon predvideva individualno zavarovanje.

V Avstriji je veljal princip teritorialnega zavarovanja, dočim je v Nemčiji n. pr. nezgodno zavarovanje izvedeno po posameznih strokah pri strokovnih zavarovalnicah. Pri nas so pri posebni zavarovalnici zavarovani le železničarski delavci, kar ni ne socialno in tudi ne v skladu z bistvom nezgodnega zavarovanja, kot z nadomestilom za jamstveno dolžnost po civilnem zakonu. S to posebno organizacijo so sankcionirane neenakosti pred zakonom. Železničarska zavarovalnica daje višje dajatve.

Predmet zavarovanja tvori po zakonu povračilo škode, katera nastane vsled telesne poškodbe ali smrti zavarovanca. To škodo mora zavarovalnica povrniti v obliki rente, ki začneja peti teden po nezgodi in ki traja tako dolgo, dokler je ponesrečeni delavec pridobitno nezmožen. Kaj je škoda, v smislu nezgodnega zakona, o tem ni enotnih naziranj. Dosedanja praksa pod pojem škode ni subsumirala izgube na zaslužku, pekunijerno razliko med zaslužkom pred nezgodo in po nezgodi, dosedanja praksa je odškodovala telesni defekt in je v manjšem zaslužku videla le nekaj kriterij za kvaliteto in kvantiteto telesnega defekta. V tej praksi je stopil v ozadje socialni in gospodarski moment, ki zahteva, da se renta prizna le gospodarsko oškodovanemu, le onemu, ki ima vsled nezgode manjši zaslužek in le v višini razlike med prejšnjim in sedanjim zaslužkom. V dosednji praksi je bil jasnejše izražen juridični moment jamstvene dolžnosti, katera mora po določenih civilnega zakona nagraditi vsako škodo, tudi duševno, katera ima svoj ekvivalent v odškodovanju za bolečine (Schmerzensgeld). Iz tega razloga so zavarovalnice odškodovale vsako še tako malenkostno nezgodo, katera ni zapustila nobenih socialnih ali gospodarskih posledic za poškodovanca. Ta praksa je rodila novo duševno bolezen — rentno neurozo, ki se je tako razpasla, da ogroža dobrote socialnega zavarovanja, ona nevarno uničuje finančne in gospodarske sile zavarovalnic, kar je sila pogubonosno zlasti tako dolgo, dokler ni izvedeno invalidno zavarovanje. Po simulacijah in manjših — gospodarsko začetnika čisto brezpomembnih rentah se izerpavajo denarna sredstva zavarovalnic in težje poškodbe se presojujejo in odškodujejo ozkostrčno, tako, da ponesrečenec ne dobi tako visoke rente, da bi mu zadoščala za najskromnejše preživljanje. Pritisk simulantov in nevrotikov je bil tako močan, da so zavarovalnice, ki so imele vršiti tudi socialne dolžnosti in nekako nadomeščati vsaj v gotovih slučajih (obratnih nezgodah) invalidno zavarovanje, morale premišljati o učinkovitih protiodredbah. S tem pa so si nakopale sovražstvo med delavstvom in tako si je razlagati nekako apatično razpoloženje delavstva napram nezgodnim zavarovalnicam. To nerazpo-

loženje so v znatni meri povzročili zdravniki, ki so morča prezrli socialni pomen nezgodnih zavarovalnic in so le preveč bili zapeljani od prepričanja, da so nezgodne zavarovalnice zavarovalnice jamstvene dolžnosti podjetnikov, ki »lahko plačajo«.

Nemški Reichsversicherungsamt v Berlinu je že l. 1906 govoril: »V nujnem interesu delavstva in ljudske celote je, da se zakonodaja posluži vseh razpoložljivih sredstev, ki bi učinkovali proti neupravičeni poželjivosti po rentah. Zanimarjenje te dolžnosti bi imelo za neizogibno posledico otrpnjenje veselja do dela in ohladitev etične zavesti odgovornosti.«

Stremljenje izkoristiti do skrajnosti vsako najmanjšo nezgodo, je človeško tako razumljivo, da se je nemški profesor Cramer na zborovanju nemških nevrologov in psihijatrov l. 1907 izrazil, da so take ideje čisto normalen razvoj v psihi tudi najboljših v narodu.

Ta nevarnost, oziroma to divje hrepenenje pa dobi svojo posebno visoko šolo v dejstvu, da se socialno zavarovanje širi v vedno večji krog naroda in da se odpira tisočem in tisočem možnost dobiti iz tega ali onega naslova rento. In zato je neodpušljiv greh, če so socialno-zavarovalni zakoni površni, če imajo nebroj odprtín, skozi katere je mogoče prihajati raznim simulantom in izkoriščevalcem socialno-zavarovalnih institucij. Na ta način so vse velike naloge teh institucij onemogočene. Vse delo se izgublja v birokratizmu, v malenkostnem »Fortwursteln«, ogromni aparat in vsi veliki upravni stroški služijo samo t. zv. Schnapsrentam. Za sanatorije, za bolnice, za okrepevališča, za mehanodelavnice, za delavnice za invalide itd. ni ne denarja, ne časa. Vse preventivno socialno zdravljenje je nemogoče. Vsi veliki problemi socialne higijene morajo ostati nerešeni.

Stojimo pred alternativo: ali naj bo nezgodno zavarovanje res socialno zavarovanje ali pa naj se preuстрои v zavarovanje jamstvene dolžnosti. Moje zasebno mnenje je, da nezgodno zavarovanje kot socialno zavarovanje, t. j. ono, ki naj zabranjuje in leči socialne in gospodarske posledice raznih življenskih dogodkov in neprilik, pri uspešni in dobri zgradbi invalidnega zavarovanja nima pomena in pravega socialnega in gospodarskega smisla. Nezgodno zavarovanje naj se izloči iz sistema socialnega zavarovanja in naj se organizira popolnoma samostojno v instituciji, za katere prospešnost bi odgovarjali delodajalci kot nosilci jamstvene dolžnosti. V tem drugem slučaju bi odpadli socialni momenti in večjo važnost bi dobili juridični in gospodarski razlogi. Socialni momenti pa bi bili stvorjeni v invalidnem zavarovanju. Da zado stimo ljudskemu pravnemu čutu, ki zahteva za obratno nezgodo (invaliditeto) večji ekvivalent — ker smatra tu krivdo tretjega kot povod nezgode — kakor pa za nezgode navadnega življenja — ker je to nezgodo zakrivil slučaj — bi bilo potrebno, da je splošno invalidno zavarovanje izpopolnjeno z nekakim dopolnilnim zavarovanjem za slučaj invaliditete vsled obratne nezgode.

Če se odločimo za prvo alternativo, pa morajo biti merodajni pri izvrševanju nezgodnega zakona samo in edino socialni razlogi. Nezgodni zakon mora nuditi odškodnino (rento) le tam, kjer so ekstenčni pogoji poškodovanca resno ogroženi. V tem slučaju mora biti renta visoka, da popolnoma nadomesti izgubljeno delovno moč, življenski nivo poškodovanca ne sme biti vsled nezgode znižan. Da se pa to doseže, je treba v zakon sprejeti klavzule, katere onemogočajo vsako izkoriščanje zavarovalnih institucij. Male rente morajo izginiti, težje poškodbe morajo biti visoko odškodovane, v izvrševanje zakona mora priti duh socialne pravičnosti in širokodušne liberalnosti. Vsi politični uplivi morajo popolnoma izginiti, socialno-politične naprave morajo postati nevtralne, proste od demagogije in oblasti raznih strank. V teh institucijah morajo imeti besedo in vpliv samo zmožni — inicijativni ljudje s čutečim srcem, ljudje, kateri se teh institucij poslužujejo samo kot sredstva, da morejo koristiti celoti.

Kakor odloči usodo in zdravljenje rane prva obveza, tako odloči usodo poškodovanca v najširšem smislu prvi zdravnik. On prevzame težko odgovornost napram posamezniku in napram splošnosti. Za rešitev te težke naloge ne zadostujejo samo čisto medicinska znanja. Potrebno je podrobno poznanje delavske zavarovalne zakonodaje, poznati je treba dušo in milje delavca. Na ta način bo zdravnik ne le ozdravil poškodovani del telesa, ampak bo tudi mogel znižati na najnižjo mero gospodarsko škodo, ki je zvezana z nezgodo in bo tako poškodovanca obvaroval nevidnih, v daleki bodočnosti ležečih škod. V velikih slučajih pomeni dober pouk več, kakor mehanično ocenjevanje višine izgubljene delavskosti.

Renta, ki ni objektivno upravičena, je danajsko darilo, pravi zdravnik del. razsodišč v Berlinu dr. Engel. Na drugi strani pa je zopet hvaležna naloga zdravnika, da težkemu poškodovaneu pripomore do rente kljub ev. zaprekam.

Zaključujem: z zdravniki stoji in pade cela stavba socialnega zavarovanja. Kdor ima voljo in hotenje dvigniti pri nas socialno zavarovanje, ta najsijajnejši odsev prave kulture, ta si bo osvojil vse za to potrebne pogoje.

V. Švajgar:

Naše lokomotive.

Jugoslovansko železniško omrežje je nastalo komaj pred par leti, ob koncu svetovne vojne, iz nekolikih omrežij. Avstrijske drž. železnice, Južna železnica, ogrske državne in srbske državne železnice ter končno bosansko hercegovaške deželne železnice tvorijo naše sedanje omrežje. Če imamo teh prejšnjih pet železniških sistemov sedaj združenih v popolnoma novo enoto, si lahko mislimo, da v tem kratkem razdobju par

let niso izbrisani vsi oni znaki, ki so dajali vsakemu posameznemu sistemu njegovo tipično obeležje. V nadaljnjem bomo pustili Južno železnico ob strani, ker ta pravzaprav ne spada v okvir predležeče razprave iz enostavnega vzroka, ker tvori samo del srednjeevropske južne železnice z generalnim ravnateljstvom na Dunaju ter tudi dokončna rešitev južno-železniškega vprašanja še ni padla. Omejiti se hočemo na ostale štiri državno železniške sisteme, torej na one železnice, ki so sedaj vse pod vodstvom Ministarstva Saobračaja združene pod imenom SHS državne železnice. Dolga bo še pot in mnogo zaprek bo še zadrževalo enotni razvoj bivših sistemov v enoten, jugoslovanski sistem. Preveč so si bili različni vsi prejšnji sistemi na upravnem, obratovalnem in tarifnem polju, da bi se dal kar čez noč ustvariti enotni način uprave in obrata. Vsa razna železniška sredstva, naprave, napeljave, ustanove itd. nosijo preveč tipične znake prejšnjih dob. Upravna stran bo lažje izvedljiva, največ težkoč dela vprašanje lokomotiv in vozov; skratka, tehniška stran našega obrata. — Nam pristoja danes baviti se z vprašanjem lokomotiv, vse ostalo bomo pustili za sedaj pri strani.

Ozemlje Jugoslavije vsebuje gorski in ravninski značaj. Po njem se je ravnala stavba železnic in tudi vporaba lokomotiv po raznih progah naše prostrane domovine. Medtem, ko v Banovini, Bački, Vojvodini in severni Srbiji prevladujejo ravninske proge z majhnimi klanci in premo izpeljavo z redkimi, malo napetimi ovinki, nahajamo v južni Srbiji, Bosni, Hercegovini, Dalmaciji, Primorju in Sloveniji skoraj same proge gorskega značaja z ostrimi ovinki; tu prevladujejo veliki vsponi in padci celo čez 25 na tisoč. Proge vodijo po ovinkih, mostovih, predorih k cilju. Jasno je, da lokomotive, ki jih zahteva ravninska proga, nimajo premagati takih odporov kot gorski stroji. Vožnja po ravnini, po naravnost držeči progji je hitra, po gorskih progah vozimo počasi, varno, kajti nevarnosti je mnogo več, ki preže na to, da motijo redni saobračaj. Z višje omenjenimi lastnostmi naših železnic po raznih krajinah je načeloma podana razdelitev lokomotiv po državi. Na gorske proge spadajo neizrabljene težke, velik odpor s primerno brzino do 60 km na uro premagujoče lokomotive, na ostale proge pa starejše, izrabljene gorske ter seveda tudi nalašč za ravnino grajene hitre lokomotive, ki morajo v ekspresnem prometu doseči tudi do 100 km brzine na uro.

Kakšen pa je danes položaj v Jugoslaviji? Imamo li zadostno strojev enega in drugega značaja? V odgovor bodi potoženo, da še nismo v urejevanju višje omenjene enotnosti železniškega sistema tam, kot si vsi želimo. V pojasnilo naj nam služijo sledeče navedbe.

Dedščina na lokomotivah, ki nam jo je zapustila svetovna vojna, je bila pač po množini strojev še kolikor toliko razveseljiva, toda po kakovosti silno žalostna. Večinoma vsakemu železničarju so znana ona širna groblja črnih, izmučenih in razbitih lokomotiv, ki so nastala po prevratu v Dravljah. Nad stopetdeset strojev je tamkaj čakalo na popravilo. Razume se, da je takih »Dravelj« bilo še več po državi. Poleg tega pa še popolnoma izropani in na vse konce sveta odpeljani park srbskih lokomotiv gotovo ni vzbujal veselih nad v bodočnost. Mirno lahko trdim, da izmed približno 2000 državnih lokomotiv v naši

državi nad 40% ni bilo sposobno za tako službo. Tako visoko število nesposobnih strojev ni izkazovala razen Rusije nobena druga država. Obstojala je tedaj resna nevarnost, da se nekega dne ves promet sploh ustavi. Obupnost položaja pa je povečevalo še nekaj dejstev. V vojni so se lokomotive do skrajnosti izrabljale; poleg tega pa se ni nobeno popravilo izvršilo z ono pazljivostjo in natančnostjo, kot sicer. Temu se je pridružilo od l. 1916 naprej še silno pomanjkanje raznih nadomestnih delov, raznih kovin kot bakra, cina, cinka itd. ter njih sestavin, kakor medi, rudeče in bele litine. Vse je moralo nadomestiti deloma železo, deloma svinec; če omenimo še splošno pomanjkanje pravega mazilnega olja ter celo snažilnih cunj, mislimo, da je slika razmer v vojni precej popolna. Pri tem je seveda radi prevelike izrabe zmožnost lokomotiv vedno bolj padala, tako da za časa preobrata tudi oni stroji, ki so sicer veljali za službo sposobne, niso bili povečini kaj posebnega dela zmožni. Popolnoma za vse službe sposobnega stroja Jugoslavija leta 1918 ob prevratu ni imela. Pomanjkanje pravega, dobrega črnega premoga je končno doprineslo tudi svoj prinos k poslabšanju že itak silno obupnega položaja.

Mirno lahko računamo, da je bilo v Jugoslaviji od 2000 drž. žel. lokomotiv nad 500 za službo nesposobnih, skoraj vse ostale pa polsposobne. Obležanja vlakov na progi so postala vsakdanjost — promet je zastajal. Še nekako najboljši položaj je bil v Bosni z njenim ozkotirnim omrežjem ter s kompletno urejeno delavnico za stroje v Sarajevu. Vsi ostali okoliši so imeli brezprimerno slabši položaj.

Doseči zboljšanje položaja v lokomotivskem oziru, je bila silno težka naloga. Osrednji železniški urad, Ministarstvo Saobračaja je obstajalo iz par oseb, brez vsakega pomožnega osebja, brez vseh pripomočkov. Noben organ centrale ni poznal niti položaja v pokrajinah, kar je razumljivo, saj smo bili komaj par tednov odnosno mesecev po preobratu. Ravnateljstvo je delalo na svojo roko po najboljši volji, toda stvarle ni prišla nikamor. Povrh pa je neprimerno poslabševalo položaj dejstvo, da za celo navedeno število lokomotiv ni bilo na razpolago nobenih pravih delavnic, ki bi zadoščale preveliki potrebi. Radione v Zagrebu, Mariboru in Subotici še za lastno območje niso bile dovolj močne, ne pa, da bi še drugam pomagale. V Srbiji je bila delavnica v Nišu sama podrtija, tudi dokument svetovne vojne. Za vsa ostala ozemlja delavnica v Splitu ni prišla resno v poštev. Celi deli države so bili brez ikakve delavnice in popravilnice za stroje in vozove.

Prvi koraki za ozdravljenje teh neznosnih razmer so bili silno težavni. Kmalu pa se je poznalo, da je končno centrala v Beogradu pričela spoznavati nevarnost položaja za splošni promet in danes lahko trdimo, da se je skušalo priti v okom nevarni situaciji z raznimi več ali manj učinkovitimi sredstvi. Priznam, da smo svoj čas nad raznimi odredbami zmajevali z glavo — toda danes nam je jasno, kaj se je hotelo in kaj se je izvedlo. Vpoštevajoč položaj splošnega pomanjkanja strojev po celi državi, so enakomerno porazdelili vse »sposobne« stroje, varujoč pri tem osobito splošni interes glavne proge Zagreb—Beograd ter vsaj najprimitivnejši promet v Srbiji. Da smo pri tej akciji tudi iz Ljubljane od-

dali nekaj lokomotiv, je razumljivo, saj smo jih tukaj pravzaprav še največ imeli. Drugi korak v zmanjšanje lokomotivske krize, ki se nam zdi pa pogrešen, je bil, da si je naša država izposodila 50 lokomotiv iz Avstrije. Misel sama je bila dobra, toda izvedba slabša. Znano je, da je Avstrija dala na razpolago kopico najslabših, le za silo popravljenih lokomotiv, tako da je imela prevzemna komisija posla dovolj, izbrati med to staro šaro vsaj nekaj boljših strojev. — Dosedanje ukrepe lahko smatramo kot prehodne, kajti imeli so namen, pomagati železniški upravi iz prve zagate. Gorske lokomotive, namenjene gorskim progam v Sloveniji so se morale vporabiti po hrvatski ravnini ter so stroji ostali neizrabljeni — toda odpomoči se ni dalo.

Pravilno reševanje lokomotivske krize se more izvesti edino na podlagi gotovih smernic. Sedaj se pravzaprav nahajamo v izvajanju asanacijskega programa že delj časa in imamo utis, da bo tudi trajalo to še nekaj let. Ministarstvo Saobračaja je sklenilo, da se najprej obnovi delavnica v Nišu, da se bodo tam polagoma popravili oni skrbski stroji, ki jih je Bolgarija kot premaganka vrnila. Delavnica v Nišu je sedaj že v polnem obratu in ima tudi dela v lastnem območju čez in čez dovolj. — Vse ostale obstoječe delavnice v Zagrebu, Splitu in Subotici za normalnotirne stroje in v Sarajevu za ozkotirne stroje so se morale spraviti v popolni red, do najvišje kapacitete. Nabava materiala za posamezne delavnice in kurilnice se je pospešila, da pridejo vsaj oni stroji v red, kateri so že vršili službo. — Te odredbe so nekaj pripomogle za ublažitev krize, toda bile so nezadostne. To pa zategadelj, ker obstoječe delavnice niso mogle prevzeti odnosno izvršiti vseh popravil, ko pa je bilo toliko poškodovanih lokomotiv. Ministarstvo je bilo prisiljeno, stopiti v stik z Južno železnico glede delnega odstopa delavnice v Mariboru za stroje osobito iz Ljubljane in napraviti pogodbe z raznimi lokomotivskimi tvornicami v inozemstvu na Dunaju, Budimpešti in Brnu. Pogodbe, sklenjene leta 1919. so v veljavi nekaj let. Gotovo je, da stane popravilo v inozemstvu mnogo več nego doma, toda morali smo ugrizniti v kisló jabolko, da izpraznimo vse »Dravljec« onih zlohotnih črnih lokomotivskih grobov. To so bili nekako glavni momenti izboljševanja naših lokomotiv. Vendar pa program še ni izčrpan. Nastaja namreč zadnja, najglavnejša faza reševanja lokomotivske krize — **ustvarjanje doma**. Pogodbe z inozemskimi tovarnami in delavnicami bodo v nekaj letih potekle in dotlej moramo imeti že doma toliko delavnic in po možnosti tudi kako tvornico novih lokomotiv, da ne bomo vedno navezani na tujino v tej važni grani industrije. Potreba bo obstoječe delavnice razširiti in spopolniti ter v pokrajinah, kjer jih sedaj ni, postaviti nove.

O tem hočemo govoriti pozneje, poprej moramo še ugotoviti sedanjí položaj, nastal po vršitvi omenjenih ukrepov, ki smo jih višje omenili.

Jugoslavija šteje, kakor že omenjeno, 2000 lokomotiv, izmed teh okoli 600 ozkotirnih in 1400 normalnotirnih. Medtem, ko ob prevratu niti 50% ni bilo »sposobnih« za službo, lahko danes računamo, da je odstotek za službo **sposobnih** lokomotiv dosegel gotovo 65%, kar znaša vsekakor velik napredek napram letu 1919/1920. Danes razpolagamo več ali manj po vseh kurilnicah nekako z onim številom sposobnih loko-

motiv, da lahko manjši redni promet krijemo. Izredni sezijiški osebni in tovorni promet nam dela pa še preglavice. Stroji so neglede na svoj ravninski ali gorski značaj še vedno razdeljeni neekonomično po vseh kurilnicah, toda z zadoščenjem lahko zaznamujemo drugi fakt, da smo izposojenih 50 lokomotiv že vrnili Avstriji nazaj. Ljubljana n. pr. ima izmed ca 70 lokomotiv, ki so drugače vpisane kot službo vršeče, vedno okoli 60 strojev v razmeroma dobrem stanju in le ostanek v večji ali manjši popravi. Popravilni odstotek se je zmanjšal od 35% na 15%, kar odgovarja skoraj že mirovnemu primeru. — V tujih delavnicah se nahaja v popravilu precej strojev, groblja so se močno zmanjšala in imamo upanje, da tekom enega leta izginejo. Domače delavnice so vse v polnem teku svojega delovanja, le o stavbi novih eraričnih delavnic še ni govora, pač pa se tudi tukaj izvršujejo tehniška in finacijelna pripravljajna dela. Če se ne motimo, sta tudi dve lokomotivski tvornici v delu.

Nasledujoči odstavki nam bodo predočili v glavnih obrisih, kakšna bo potreba lokomotiv v Jugoslaviji in koliko truda nas bo še stalo, da bomo spravili v pravi tir naše stroje in s tem promet v brezhibno stanje, kot smo ga bili vajeni pred vojno.

Država SHS šteje danes okroglo 9500 kilometrov železnic, od tih okoli 1200 km privatnih železnic. Recimo, da pride državnih železnic do l. 1930 skupno do 10.000 kilometrov v obratovanje. Danes pri 8000 kilometrih proge imamo pri državni železnici 2000 lokomotiv, kar znači na 1 km proge nekaj manj nego $\frac{1}{4}$ stroja. Če do l. 1930 ne nakupimo ničesar, bomo imeli položaj slabši; skoraj $\frac{1}{3}$ stroja na 1 km. Moderne države Anglija in osobito Nemčija pa so imele na vsaka 2 kilometra že po en stroj. Če hočemo obdržati pri prirastku prog do l. 1930 vsaj sedanje razmerje, trebamo še nad 300 lokomotiv, ki jih bi domača, komaj začeta lokomotivska industrija komaj v bodočih par letih napravila. Ako pa imamo namen, procentualno dvigniti število strojev na vsaj $\frac{1}{2}$ stroja na 1 km, jih potrebujemo že sedaj 2650, oziroma leta 1930 pa 3300.

Iz navedenih števil sledi, da nam že sedaj manjka nad 650 strojev, ako bi hoteli doseči vsaj $\frac{1}{2}$ -stroja na 1 km. Dvomimo, da bi domača fabrikacija do l. 1930 napravila toliko lokomotiv, saj je to nad 80 letno! Navezani smo tedaj že v tem primeru v izdatni meri še vedno na tujino. Ako pa primerjamo dolžino prog l. 1930 s tedanjo potrebo lokomotiv, potem nam je treba v tem kratkem času število strojev skoraj podvojiti! Obe nameravani lokomotivski tvornici v Brodu in Smederevu ne bosta mogli v dobi 9 let napraviti 650 lokomotiv. (Letna produkcija bi morala znašati najmanj 80 lokomotiv.) Edino to lahko upamo, da bo pretežni del strojev izgotovljen doma. Dosedanja izvajanja nam jasno kažejo, kolike naloge nas čakajo, da spopolnimo naše število parnih lokomotiv, da bo vsaj na vsake tri km prišel po 1 stroj.

Naloga države pa je tudi obstoječe lokomotive vzdrževati v stanju, sposobnem za službo. Tudi v tem oziru se moramo osamosvojiti od inozemstva. Ta naloga bo lažje izpeljiva kakor pa prva. Medtem ko spada produkcija novih lokomotiv v območje industrije, ki je privatna last, je naloga železniške uprave, v našem slučaju države, da skrbi s po-

močjo raznih ustanov in mehaniških zavodov za vzdrževanje svojega strojevja.

Naše državne železnice imajo samo dve večji delavnici za lokomotive normalnega tira. To so delavnica Zagreb in Niš. V Subotici in Splitu so delavnice srednje vrste. Za ozkotirne stroje imamo delavnico v Sarajevem. Ako pomislimo, da je ponavadi 20 odstotkov vseh lokomotiv v popravilu, potem znaša ta podstavka v državi SHS okroglo 400; vse naše delavnice bi morale imeti prostora za hkratno popravo 400 lokomotiv. Dvomim pa jako, če imajo prostora za polovico! Najmanj kar je, potrebujemo še toliko delavnic, v kolikor smo sedaj primorani oddajati naše pokvarjene lokomotive v inozemstvo. Računam, da je sedaj v inozemstvu še 200 naših lokomotiv v popravilu.

Dosedaj smo govorili o takozvanih delavnicah, ki se pečajo z velikimi deli. Poleg tega pa nahajamo pri vsaki večji kurilnici tudi priročno delavnico za manjša periodična in tekoča popravila. Tudi teh, takozvanih obratnih delavnic nam manjka v naši državi. Koliko jih je potreba, nočemo tu navajati, pač pa povdarjamo, da bodo toliko časa velike delavnice prenapolnjene, dokler se bodo stroji za vsak najmanjši popravek pošiljali v nje, namesto da bi to malo popravilo izvršila kurilniška delavnica sama.

Prepričan sem, da bo nekako do l. 1940 doseženo vsaj deloma vse to, kar sem omenil; da bi poprej naša država zgradila kar več delavnic na enkrat, dvomim, ker so izdatki vse preogromni v državnem gospodarstvu. Vendar pa lahko sklepoma ugotovimo, da je tudi lokomotivsko vprašanje prišlo v tek in resno razmotrivanje in se je vsaj v doglednem času nadejati boljših in več lokomotiv, ki bodo blagodejno za vse gospodarstvo dvignile zmožnost naših železnic. Sicer pa je tudi bil skrajni čas, da se je kaj začelo.

NB: Ko je bil ta članek že spisan, so pričele prihajati nove reparacijske lokomotive iz Nemčije. Za toliko se gori opisani položaj precej občutno izboljšuje.

Listek.

F. M. Dostojevski:

Docela osebno mnenje o Slovanih, katero sem hotel že davnaj izreči.

(Iz zbirke političnih spisov Dostojevskega).

Kdo ne diskutira pri nas o možnostih bližnjega miru in o možnosti skorajšnje ureditve slovanskega vprašanja? Dajmo torej svoji fantaziji popolno svobodo in si predstavljajmo, da je Rusija s svojo krvjo že osvobodila Slovane, da turške države sploh več ni in da živijo balkanske države svoje lastno, novo svobodno življenje. Seveda je težko prorokovati, kakšna bo oblika te slovanske svobode, ali pride do federacije manjših osvobojenih narodov ali pa si omislijo ti manjši narodi samostojne države z vladarji, ki jih bodo izvolili, ... to je samo po sebi umevno, ... iz raznih evropskih vladarskih domov. Končno, ali bodo vse te dežele in deželice popolnoma nezavisne, ali pa se bodo nahajale pod varstvom in nadzorstvom evropske »Zveze vevlasti«, med katerimi bo tudi Rusija? Mislim, da bi vse te manjše države odklonile takšno Zvezo vevlasti, tudi če bi bila Rusija med njimi. Kajti kaj naj bi sicer storile, da se obvarujejo pred rusko željo po nadvladi?

Vse to se v podrobnostih danes še ne da videti, dve stvari pa vemo že danes z gotovostjo: Prvič, da se bodo kmalu ali četudi ne še tako kmalu, vsa slovanska plemena osvobodila turškega jarma in da bodo morda samostojno živela... in drugič, ... Toda baš o tej točki sem že dolgo hotel povedati svoje docela osebno mnenje.

Trdno sem namreč prepričan, da Rusija še ni nikdar imela takšnih zavidnikov, obrekovalcev in tako zagrizenih neprijateljev, kakor bodo Slovani, kadar bodo od Rusije osvobojeni in od Evrope v svobodi priznani. Ne mislite zaradi teh besed, da sovražim Slovane! Nasprotno, Slovane zelo ljubim, zato se tudi nočem obširno braniti, ker vem, da se bo vse, kar sedajle trdim, tako tudi uresničilo, in da to sovraštvo ne bo izhajalo morda iz kakšne posebne slovanske neznačajnosti ali nehvaležnosti, — v tem oziru niso Slovani nič slabši od drugih narodov, — marveč se bo tako zgodilo, ker se pač takšne stvari na svetu ne morejo drugače razvijati. Vendar nočem delj časa ostajati pri tej stvari, reči hočem le, da ne smemo sedaj pričakovati od Slovanov nobene posebne hvaležnosti, marveč moramo pričakovati, da nam je ne bodo izkazovali. Takoj po osvobojenju bodo svoje novo življenje pričeli gotovo s tem, da bodo Evropo, najbrže Nemčijo in Anglijo, prosili, naj jim zagarantira njihovo svobodo. Z vso močjo bodo prepričevali sebe same, da ne dolgujejo Rusiji niti najmanjše hvaležnosti, marveč da morajo pri sklepanju miru prositi za zaščito Evrope, da jih Rusija, ki jih je osvobodila Turkov, nazadnje sama ne pogoltne, — da bi razširila svoje meje in ustanovila vseslovansko državo s tem, da podvrže Slovane požrešni, premeteni, barbarski državi Velikorusov. Dolgo, oh, še tako dolgo ne bodo mogli spoznati niti ruske nesebičnosti, niti velike ruske svete ideje, ene onih močnih idej, s kojih pomočjo živi človeštvo, brez katerih pa bi človeštvo otrpnilo, postalo krivenčasto in bi nazadnje umrlo na svojih kugah in onemoglosti. Vzemimo za primer sedanjo vojno (se. veliko balkansko z bitkami na Šipki in pred Plevnom), to popularno rusko vojno, ki je boj proti turški mori za osvobojenje nesrečnih narodov, — ali so Slovani morda to vojno razumeli? Sedaj nas še rabijo, ker se bijemo zanje. Kadar pa bo vojna končana, ali jim bo še veljala kot veliki čin, za katerega nam dolgujejo hvaležnost? Nikdar!

Nasprotno, trdili bodo kot politično in morda celo kot znanstveno istino, da bi se bili brez Rusije osvobodili sami, že zdavnaj, z lastnim junaštvom ali z evropsko pomočjo. Če bi Rusije ne bilo, bi Evropa ne bila imela ničesar proti njihovi svobodi, in morda bi jih bila celo sama osvobodila. Ta premeteni nauk ima že sedaj med njimi mnogo pristašev in se bo kmalu razvil v političen in znanstven aksiom. Celó o Turkih bodo ti balkanski Slovani govorili z večjim spoštovanjem nego li o nas. Morda se bodo celo stoletje ali še delj bali za svojo svobodo in tresli pred rusko gospodovalnostjo. Prilizevali se bodo pri evropskih silah, Rusijo bodo črnili in povsodi bodo proti nam intrigirali. O, ne govorim o poedincih. Gotovo bodo med njimi tudi takšni, ki bodo vedeli, kaj je Rusija zanje bila in kaj vedno bo. Ti ljudje gotovo tudi razumejo veličino in svetost ruskega čina in veliko idejo, ki jo Rusija zastopa pred vsem človeštvom. Toda teh ljudi bo izprva tako malo, da jih bodo zasmehovali in politično preganjali. Zlasti radi bodo osvobojeni Slovani pripovedovali celemu svetu, da so izobraženi, v največji meri dostopni kulturi, v evropskem smislu, Rusija pa da je barbarska zemlja, temn, nordijski kolos, že dolgo ne več tiste slovanske krvi, vedno zatiralec in sovražnik evropske civilizacije. Seveda bodo imeli konstitucionalno vlado, parlament, odgovorne ministre, govornike in govore. To jih bo izredno pomirjalo in veselilo. Neizmerno jim bo góđilo, če bodo v pariških ali londonskih listih čitali telegrame, ki bodo potem obleteli ves svet in mu javljali, da je na primer po velikem parlamentarnem viharju končno padlo bolgarsko ministrstvo in da je ustvarjena nova liberalna večina, in da je nek Bolgar, ki se piše Ivan Ciftlik, končno pristal na to, da on prevzame ministrsko predsedništvo... Da, v Rusiji se moramo sedaj resno pripraviti na to, da se bodo vsi ti od nas osvobojeni Slovani navdušeno zagnali na Evropo, da bodo neglede na izgubo lastne osebnosti sprejemali evropske oblike, politične in socialne, in da bodo preživeli še le dolgo periodo evropeizma, predno bodo pričeli le nekoliko razumovati svoje lastno slovansko značenje in svoje lastno po-

slanstvo med narodi. Sicer se bodo pa večno medsebojno prepirali, drug drugega zavidali in medsebojno intrigirali. Čim jim bo pa grozila opasnost, bodo zopet vsi skupaj prosili Rusijo pomoči. Kakor nas bodo namreč tudi v Evropi črnili, kakor bodo z Evropo očijukali, tako bodo vendar vedno instinktivno čutili, četudi ne poprej, kakor v trenutkih opasnosti, da je Evropa jedini protivnik njihove samostojnosti in da to za vedno ostane. Razumeli bodo, da le zato eksistirajo na svetu., ker jih veliki ruski magnet neodoljivo vleče nase in jim tako vzdržuje njihovo narodnost in jedinstvo. V nekih trenutkih bodo celo mogli morda v polni zavesti priznati, da če ne bi bilo Rusije, tega velikega iztočnega centra novoporajajočih se velikih idej, da bi njihova ljudska edinstvo in samostojnost v hipu razpadla, da bi se njihova narodnost stalila in da bi oni izginili v evropskem oceanu, kakor poedine kapljice v morju. Še za dolgo časa ostane Rusiji skrb, kako jih medsebojno spraviti, jih spametovati, in morda bomo morali tudi zanje še prijeti za meč. Seveda nastaja tu vprašanje, kaj pričakuje Rusija od tega, zakaj se tolikokrat bori zanje, zakaj jim žrtvuje svojo kri, moči, denar? Vendar ne zato, da žanje potom toliko malenkostnega sovraštva in grde nezahvalnosti? Seveda je Rusija vedno vedela, da je ona centrum slovanskega jedinstva in da bodo Slovani le po njeni volji in njenem uspehu v bodočnosti vodili svobodno narodno življenje. Kakšno korist pa nam prinese takšna zavest, razen dela, jeze in skrbi?

Odgovor na to vprašanje je težaven in morda ga ne bo vsakdo razumel. Mi vemo, da Rusija ne bo nikdar le izdaleka prišla na misel, da bi svoje ozemlje razširila na stroške Slovanov, da bi jih politično nase priklenila ali da bi celo hotela iz njihove zemlje napraviti ruske gubernije. Vsi Slovani sumničijo sedaj, da ima Rusija takšen namen, in Evropa nas bo dolžila tega še celih prihodnjih sto let. Naj bog obvaruje Rusijo pred takšnimi nameni! Čim manj bo napram Slovanom mislila nase, tem preje bo dosegla popolno ujedinjenje Slovanov med seboj, morda že v teku enega stoletja. Če da ona Slovanom že od pričetka popolno politično svobodo in se odreče vsakršnega jerobstva, in je obenem vsak čas pripravljena, da potegne svoj meč v obrambo njihove vere in narodnosti, bo Rusija v svojo in njihovo dobrobit dosegla več, kakor če bi hotela doseči svoj politični vpliv pri njih z orožjem. Da, ravno... če ohrani Rusija napram njim svojo popolno politično nesebičnost, jih s tem premaga in zadobi njih zaupanje. Izprva se bodo zatekali k nam morda le iz potrebe, pozneje pa se bodo privijali k nam z otroškimi zaupanjem. Vsi oni se povrnejo v domače gnezdo, k Rusiji. Oj, mnogi Rusi, znanstveniki in pesniki, se že sedaj nadejajo mnogočesa od takšne zveze. Pričakujejo, da bodo osvobojeni in na novo probujeni slovanski narodi prinesli v rusko življenje novih in doslej nezanih elementov, da bodo rusko slovanstvo razširili, in mnogo vplivali na rusko dušo. Da, celo ruski jezik, rusko literaturo, rusko ustvarjanje sploh naj bi oni obogatili in mu otvorili novih obzorij! Priznati moram, da se mi je to navdušenje zdelo vedno nekoliko literarno. Morda se bo res kedaj kaj sličnega dogajalo, pa gotovo ne prej, ko čez sto let. Celo to stoletje pa Rusiji ne bo treba nič sprejeti od Slovanov, ne njihovih idej, ne njihovih slovstev, kajti kaj nam pa zdaj sploh morejo nuditi? Rusija se bo morala to celo stoletje boriti proti njihovi omejenosti in njihovi trmi, proti njihovim slabim navadam in njihovemu izdajstvu Slovanstva na ljubo evropskim oblikam v političnem in socialnem življenju. Po slovanskem vprašanju čaka na Rusijo tudi še iztočno vprašanje. Današnji Slovani sploh ne bodo razumeli, kaj pravzaprav pomenja iztočno vprašanje. Prav tako, kakor še dolgo ne bodo razumeli slovanskega ujedinjenja v obče bratstvo. Da jim to razložimo z dejanjem in vzgledom, bo v bodočnosti naloga Rusije. Zopet me vprašujete, počemu in zakaj naj Rusija vzame takšno nalogo nase? Čemu? Zato, da bo ona živela višje življenje, da bo posvetila svet z veliko nesebično idejo, in da ustvari velik in močan organizem bratskega združenja plemen, ne s politično silo, z ognjem in mečem, marveč s prepričanjem, ljubeznijo, nesebičnostjo in prosveto. Končno, da zbere vse male okrog sebe in jim dokaže materinsko nalogo Rusije. To je naš cilj in to je, če že hočete, tudi naša korist. Kajti če ne živi narod nobenim višjim ciljem in nobenim višjim idejam v blagobit človeštva.

marveč le svojim lastnim »interesom«, potem bo ta narod propadel. Višjih ciljev pa Rusija imeti ne more, ko da nesebično služi Slovanstvu, ne da bi pričakovala njihove zahvalnosti, in da stremi za njihovim нравstvenim in duševnim, ne pa le političnim ujedinjenjem. Le s tem činom bo Slovanstvo dalo človeštvu novo dragoceno idejo... Višjih ciljev na svetu ni, in za Rusijo ni nič »koristnejšega«, kakor če ima takšne cilje, če se jih vedno bolj in bolj jasno zaveda, in da dvigne svojo lastno dušo s tem vednim, neumornim, junaškim delom za človeštvo. Zato je eno gotovo: Če bo izid te vojne za Rusijo ugoden, potem stopa Rusija v novo, višjo fazo svojega bitja...

Ivan Lah:

Jurij Križanič.

(1617—1683.)

Ko smo l. 1917. pripravljali svoje novo slovansko osvobojenje, smo imeli veliko preveč dela s tekočimi zahtevami, da bi se bili spomnili na moža, ki se je tristo let poprej rodil v naših krajih in je v duhu polagal prve temelje nekakega občega slovanskega carstva. Spomin na tega moža bi bil ravno v l. 1917. zelo primeren; pa tudi danes ni brez pomena, posebno z ozirom na Rusijo, saj ga Miljukov v svojem temeljnem delu »Slike iz zgodovine ruske izobrazbe« imenuje »prvega teoretika ruskega (ali boljše slovanskega) nacionalizma«. Da smo v l. 1917. tako malo pisali o njem, je bilo mogoče krivo tudi to, ker še nismo imeli o njem lahko dostopnih podatkov. Med tem pa je naš marljivi starina prof. Vatroslav Jagić pripravljal temeljito delo, ki naj vsestransko pojasni življenje, delo in nazore tega nenavadnega slovanskega očaka.* Na 510 straneh razpravlja prof. Jagić na podlagi vseh dosedanjih spisov o Juriju Križaniču in skuša podati kar najbolj jasno sliko o njem. Ker se je o tej važni knjigi pri nas le malo čitalo in se mi zdi Jurij Križanič ena največjih postav iz naše jugoslovanske preteklosti, podam tu kratek življenjepis in glavne njegove nazore o Rusiji in slovanstvu.

Križaniča bi prav lahko primerjal s Komenským, s katerim sta bila sodobnika, s to razliko, da je vodila pot Komenskega na zapad v kulturni svet, Križaniča pa je gnalo na iztok, v slovanske dežele. Namen jima je bil seveda različen; oba pa žene v svet neutешljiva želja, da bi uresničila svoje velike načrte: Komenský hoče z vzgojo povzdigniti propalo Evropo in rešiti pri tem svoj premagani narod, Križanič hoče s svojimi načrti pokazati pravo pot Rusiji in ji določiti poslanje med slovanskimi narodi. Sto let pozneje je odletel v svet drugi veliki jugoslovanski potnik Dositej Obradović, ki ima v svojih slovanskih nazorih marsikaj sorodnega s Križaničem, dasi izhajata vsak iz drugega sveta: Križanič iz katoliškega, Obradović iz pravoslavnega.

Križanič je bil po rodu Hrvat; rodil pa se je tik slovenske meje; po lastnem sporočilu je preživel svojo mladost »okolo Kupi riki vo ujezdu Dubovca i Ozlja i Ribnika«. Vobče se navaja Ribnik kot njegovo rojstni kraj: to je v oni lepi dolini ob cesti iz Metlike v Karlovec. Tudi njegovo rojstno leto ni povsem natančno znano. Bezsonov je določil letnico 1617; dočim Jagić sam prihaja do zaključka, da bi bila bolj pravilna letnica 1618. Toda za nas to ni take važnosti: važno je, da je Križanič preživel svojo mladost v krajih, kjer se je naselilo tudi mnogo pravoslavnih beguncev iz jugoslovenskih dežel, ki so bile pod turškim jarmom. Ti »uskoki« so ob času protireformacije, ko se je katoličanstvo bolj povdarjalo nego poprej, budili zanimanje jezuitske propagande, ki je hotela tudi pravoslavne pripeljati v edino zveličavno cerkev. In v tem je začetek Križaničevega dela in njegovega slovanskega poslanja. Iz apostola je postal glasnik slovanstva.

* »Život i rad Jurja Križaniča.« O tristogodišnjici njegova rođenja. Napisao V. Jagić. Izdala Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. U Zagrebu 1917. Djela Jugoslav. akad. knjiga XXVIII.

Iz svojega domačega kraja je prišel Križanič v Zagreb na latinske šole (1630—1636), odtod pa v Gradec na univerzo. V Zagrebu in v Gradcu so bili njegovi učitelji jezuiti, ki so znali navdušiti mladeniča za svojo stvar. Križanič je odšel iz Gradca v Bologno (l. 1638), kjer je ostal dve leti, odtod pa je leta 1640 odšel v Rim. L. 1642 je postal doktor teologije. Zagrebški škof Vinkovec je takrat začel katoliško propagando med pravoslavniimi naseljenci v svoji škofiji. Za to delo se mu je priglasil tudi Križanič, ki mu je obenem sporočil, da dobro pozna jezik v teh krajih in da je že sam skušal napisati nekaj znanstvenih spisov o tem jeziku (illyrici communi sermone). Dočim je prosil Križaniča škofa, naj ga sprejme v službo, da bo spreobračal »Vlahe«, je obenem v Rimu prosil za sprejem v »grški kolegij«, da se pripravi za misijonarja v Rusiji. Rusijo je Križanič spoznal iz knjig, predvsem iz dela »Rerum moscovitarum commentarii«, ki ga je bil napisal naš rojak baron Ziga Herberstein (1551). Herberstein se je v Vipavi naučil slovenščine, prišel je pozneje (1516) kot diplomat v Rusijo, kjer mu je slovenščina služila, da je mogel izvršiti svoje poslanstvo. Njegovo delo je odkrilo Rusijo Evropi. Križanič si je na podlagi študij ustvaril o Rusih svoje mnenje: mislil je, da oni pravzaprav niso pravi »heretiki«, ampak da so le Grki krivi, da niso danes v pravi cerkvi; zato je mislil, da so mnogo bolj vredni prave božje resnice nego n. pr. protestantje, ki so se nalašč odtrgali od katoliške cerkve. V svoji prošnji dokazuje Križanič, da se je temeljito bavil s tem vprašanjem in da bi hotel prej, predno odide, napisati cerkveno zgodovino slovanskih narodov, da bi pokazal, v kakih verskih razmerah žive ti »naši« narodi, med katere prišteva: Poljake, Čeha, Moskovite, Bolgare, Čerkase (t. j. Maloruse), Hrvate, Bošnjake in druge. Tako se v Križaniču počasi razvija slovanska misel, ki bo pozneje v stalni borbi z njegovim katolicizmom. Že pri tej priliki razlaga ves svoj načrt: po njegovem mnenju se po velikosti države ne more nihče meriti z ruskim carjem, zato bi hotel služiti njemu, ponudil bi mu svoje znanje latinskega, italijanskega, španskega, hrvatskega, nemškega in grškega jezika in bi dobil morebiti pri njem kako mesto kot prevajalec, poslanik ali celo vzgojitelj njegovih otrok. Tako bi prišel v stik s carjem, skušal bi v Moskvi osnovati šolo — nekaj primernih knjig je že sam napisal — in bi mogel tako vršiti svoje — versko poslanje. Seznanil bi carja s knjigami (latinskimi), česar ne morejo oni, ki ne znajo ruščine. Da bi carja pridobil zase, bi bilo dobro napraviti nekaj diplomatičen načrt: Treba bi bilo pregovoriti carja, naj izžene Turke iz Evrope. Car bi to najbrže sprejel in pri tem bi mu pomagali tudi Grki, Bolgari, Srbi, Bošnjaki, Moldavci in Vlasi. Da bi car to tem lažje izvršil, bi moral stopiti v zvezo tudi s katoliškimi vladarji in tako bi prišlo do zveze med pravoslavno Rusijo in katoliškim Rimom. — Dasi je v tem načrtu precej jezuitskega (po načelu: namen posvečuje sredstva), vendar se kaže pravzaprav, da je namen to, kar bi imelo biti sredstvo. Priprave za na pot v Rusijo so privedle Križaniča k temu, da je temeljiteje študiral slovanske jezike in z žalostjo opazil, kako so ti jeziki pokvarjeni. Svojemu rojaku Levakoviču je pisal pozneje v Rim: »Vi veste, kako sem se vedno zanimal za spopolnitev našega jezika, — a ko sem začel čitati Postevina (De rebus moscoviticis), sem šele razumel, kako velika množica naših narodov je zastrupljena z razkolom.« Vse te naše narode je hotel Križanič rešiti.

Da bi se lažje udomačil pri Rusih, je prosil oddelek za propagando, da bi smel že zdaj v Rimu čitati službo božjo po grškem obredu v slovanskem jeziku. Jezuiti so mu to dovolili, mislili pa so, da je za tako poslanje še premal in da naj gre preje na delo v svojo ožjo domovino, in sicer med Vlahe v Žumberku. Križanič je bil s tem zadovoljen. Tako je Križanič prišel nazaj v svojo domovino (1642) izpreobračat »Vlahe«, postal je v Zagrebu kanonik in je potem odšel pa ne v Žumberak, ampak v Medjimurje, v Nedeljšiče in v Varaždin, kjer je bila istotako vojna granica, torej polna »uskokov« in ostankov protestantov, ki jih je v teh krajih podpiral Peter Zrinjski; saj je ljubljanska Mandelčeva tiskarna bila prišla iz Ljubljane v Varaždin. Tu je deloval tri leta (1643—1646). Med tem pa ni pozabil na svoje ruske načrte in je vedno opozarjal rimsko propagando na sebe. Propaganda pa je med tem imela že svojega kandidata za to delo, poljskega škofa Parczewskega. Z njim je imel

oditi tudi Križanič. Škofu pa se ni tako mudilo. Križanič je odšel na Dunaj, kjer je čakal na škofa. Škofa pa ni bilo — in Križanič je sam brez priporočila odšel naprej, kamor ga je gnalo srce: prišel je čez Krakov in Poznanj v Moskvo. Bil je namenjen v Holm, ker se je poznal s holmskim škofom Terleckim — pa je zvedel, da je tja poslan nekdo drugi. Končno je prišel škof v Varšavo in odšel s svojim spremstvom, v katerem je bil tudi Križanič, v Smolensk. Po poti je škof obolel in se je vrnil. Tako je šel Križanič sam v Smolensk (1646). Tu je dobil Križanič malo sobo in v nji je koval načrte za nadaljnjo pot v Moskvo. Potovalo se je takrat počasi, od Varšave do Smolenska je rabil dva meseca.

Takrat se je po teh pokrajinah širila uniatska propaganda. Križanič je odšel z nadškofom smolenske nadškofije, Andrejem Zlotim v njegov samostan, pozneje pa k plemiču Štefanu Galinskemu na njegovo posestvo v Beli Rusiji, kjer se je mogel mirno posvetiti svojim študijam. Opazoval je poljske državne in politične razmere, o čemer je 20 let pozneje pisal v svojem spisu »De anarchia«. Svojemu prijatelju Levakoviču je obširno pisal o svojih načrtih, iz katerih se vidi, s kakim idealizmom je gledal na svoje poslanje. Imel je napisano celo razpravo za carja, ki ima 60 — tako je mislil on — naročil, naj ustanovi v Moskvi šolo za »liberalia studia« in naj preskrbi za to primernih knjig. Križanič sam povdarja, da želi biti Rusiji ne na škodo, ampak na korist. Dobro mu je bilo znano, da v Moskvi posebno mrzijo Poljake in jezuite. To je bilo razumljivo iz dogodkov, ki so se vršili med Poljsko in Rusijo za časa Borisa Godunova in so se končali l. 1612, ko so Rusi pod vodstvom Minina in Požarskega dveh ruskih hlapcev, pognali Poljake iz Kremlja. Jezuitske nakane so vzbudile/sovraštvo do Poljakov in Italijanov in do latinščine. Rusi so se dosti manj bali Nemecev in protestantov, ki so takrat imeli odprta vrata in so imeli v Moskvi svojo »slobodo« (naselbino). Križanič je torej mislil, da bi vzbudil v Rusih mnogo manj sumnje proti sebi, ako pride tja sam z naučnimi nameni kot južni-Slovan. V Rusiji vlada zdaj mlad vladar Aleksej Mihajlovič, ki je pristopen za nove ideje. Tu ne bi šlo za ruski razkol, ampak za vse slovanske narode, kajti velik del »našega naroda« so Grki zapeljali v razkol. (Moskovijo, Rusijo, Kozadžijo, Vlaško, Buzarsko, Srbijo, Bosno.) Nazadnje je treba prevesti važne knjige na moskovski in ilirski jezik.

V tem času se je Križanič v Varšavi seznanil z ruskim diplomatom Gerazimom Dohurovom. Diplomata dolgo ni hotel govoriti z njim o njegovih namelih. Končno se je Križanič posrečilo, da mu je pismeno podal svoj načrt. Tam pravi: »Gospod, jaz sem Hlrec, po rodu Hrvat, rimski katolik in duhovnik, prišel sem v te kraje pred kratkim s škofom Parezewskim. Vzrok mojemu prihodu je to, ker moj ilirski narod, ki je podjarmljen pod Turki, Nemci in Italijani, kvari svoj jezik, ker meša vanj mnoge izraze omenjenih narodov, vsled česa ta jezik škodo trpi. Ker me to boli, sem se trudil, da bi kaj storil za ta jezik, in na tem mi je tudi sedaj silno mnogo ležeče. Da v tem oziru dosežem uspehe, sem smatral za potrebno, da spoznam vsa druga (slovanska) narečja. Jaz znam že dozdej hrvatsko, srbsko in kranjsko, in sem prišel sem, da se naučim poljščine in ruščine. Najbolj pa mi je ležeče na tem, da se naučim moskovščine, ker se mi ta jezik zdi od vseh najpopolnejši, ker imate vi edini od vseh naših narodov svojega domačega vladarja in vršite vse državne in cerkvene zadeve v svojem lastnem jeziku. Mene pa ovira pri tem dvojje stvari: prvič, ker nisem vaše vere, drugič, ker sem tujec, in tujcem ni lahko priti v vašo zemljo, ker se pri vas boje, da bi vas tuji s svojimi šegami pokazili. Prosim torej vaše gospodstvo, da me priporočite svojemu prejasnemu vladarju, da mi pošlje v obmejno mesto Vjazeno list varnosti, da bi mogel svobodno priti in čez nekaj časa istotako iziti iz vaše zemlje, in da bi me nihče zaradi vere ne nadlegoval. Jaz morem vašemu vladarju pod prisego potrditi, da mu nisem ni malo opasen, da ne prihajam kot ogleduh, da me ni nihče poslal ali odpravil sem, ampak, da sem prišel po svoji volji in želji nikomur na škodo. Ker je vaš vladar človek naše krvi in našega slovanskega jezika (lingua slavonica), hočem rajše njemu služiti nego kakemu drugemu vladarju in služiti bi mu mogel z znanjem slovenskega, latinskega, italijanskega in nemškega jezika. V teh jezikih in za silo tudi v grškem bi

mogel predavati gramatiko, retoriko, aritmetiko in filozofijo ter čitati lekcije; iz istih jezikov bi mogel kaj prevajati v kratkem času na moskovski jezik n. pr. kako zgodovinsko delo ali pa napisati rusko zgodovino; bil pa bi lahko tudi tolmač ali doma pri vladarju ali pa pri poslanstvu; tudi bi mogel učiti vladarjeve otroke jezikov in literature. Da je druge vere, to naj nikogar ne moti, ker je v njih sredini mnogo Nemecev, heretikov, mohamedancev in Tatarov. To je bil Križaničev načrt. Toda ruski poslanik ga ni sprejel. Križanič je hotel na to oditi v Vilno, toda manjkalo mu je denarja; tu pa se mu je ponudila prilika, da se je pridružil spremstvu dveh poljskih poslanikov, ki sta šla v Moskvo; spremstvo je obsegalo 700 ljudij, torej ni bilo težko, pomešati se med nje. Tako je l. 1647 prišel Križanič za dva meseca v Moskvo. Pot je vodila iz Smolenska v Vjazeno čez Možajsk v Moskvo, kjer je 25. okt. poslanstvo slavnostno šlo v mesto po Tverski ulici.

Križanič je o tem poročal v Rim. V svojem pisnu hvali pobožnost mladega carja, ki mu je bilo takrat šele 18 let. Križanič se hvali, da obiskuje vse cerkve in cerkvene svečanosti v mestu in okolici. Poroča tudi o »Kirilovi knjigi«, ki jo je dal natisniti patrijarh Josif in je v nji polno napadov na katoličane n. pr. da je papež predhodnik antekrista, da uči katoliška cerkev 72 krivih naukov itd. Toda to knjigo so sestavili Grki in Nemci iz sovraštva do Rima, zato bi bil zdaj pravi čas, da bi se Rusom odprle oči in bi se ovrgle te laži. Križanič misli sam sestaviti nekaj odgovor na to knjigo. Tako skuša Križanič vse, kar je slabega v Rusiji, zvrniti na tujce, Grke in Nemce in prof. Jagić opravičeno govori, da je Križanič zagonetka i za Rim i za Ruse, kajti, njegova nežna duša se je ogrevala ne samo z žarom verskega edinstva, ampak tudi z željo po kulturnem napredku slovanskih narodov, ki si ga je mislil v nekem njemu samem ne popolnoma jasnem edinstvu pod mogočno zaščito ruskega naroda.

Križanič je videl, da se tudi v Rusiji začenja novo življenje. Uvajale so se razne novotarije. Carjev stric je nosil poljsko in nemško obleko, nizozemski mornarji so mu sestavili ladjo, ki je pozneje dobila ime »babica ruskega ladjevja«, plemiči so iskali za sinove poljskih učiteljev, da so jih učili latinščine, začel se je pušiti tobak itd. Začel se je boj med konservativno in napredno, staro in novo Rusijo.

Iz Moskve je odšel Križanič v Grodno, od tod pa v Varšavo (1648). Tu je dobil pohvalno pismo iz Rima s pozivom, da ostane tam in zbira podatke o razmerah. Križanič je imel priliko spoznati, da je pravoslavna duhovščina zaostala in da nima širše izobrazbe.

Po raznih zgodah in nezgodah je prišel Križanič l. 1650. na Dunaj, kjer je zopet poročal v Rim o potrebi obrambe proti grškim lažem, seveda pravi, bi se to delo ne smelo napisati latinsko ali grško, ker bi ne doseglo uspeha, ampak v moskovskem ali staroirskem (t. j. staroslovenskem) jeziku da bodo imeli od tega korist Bolgari, Srbi, Bošnjaki in Moskoveci. Toda Križaniča niso povabili v Rim. Zato se je pridružil baronu Schmidtu, ki je vodil avstrijsko poslanstvo v Carigrad. Križanič je bil pri baronu kot kaplan in sekretar. Tako je mogel videti del onega sveta, ki je njega pred vsem zanimal. Pot je vodila po Donavi skozi Komorn, Ostrogon, Pešto do Beograda (7. dec. 1650). Od tu so šli po suhem skozi Niš, Pirot, Sofijo, Plovdiv in Drinopolje v Carigrad (15. jan.) V Carigradu so ostali dva meseca. O turški upravi se je Križanič izjavljajl pozneje precej povoljno: smatral je Turke kot kazen za grški razkol. Iz Carigrada se je vrnil Križanič na Dunaj, od tod pa je l. 1652. odšel v Rim. Takrat je nastal v Rimu zanimiv spor zaradi zavoda sv. Jeronima: imel je biti namreč sprejet v zavod neki Jamšič, ki je bil po očetu iz Ljubljane in nastalo je vprašanje, ali so Slovenci Ilirci ali ne. Iz Ljubljane je prišel odgovor, da je Kranjska, Štajerska in Koroška pod neposredno cesarjevo oblastjo, da spadajo te dežele torej k Nemčiji, dasi narod po svojem jeziku spada k skupini ilirskega jezika. V spor se je vmesal tudi Križanič, ki je trdil, da ne pripadamo k Ilircem, ker se tam pri sodiščih in uradih in v šolah rabi samo nemški jezik. Slovenci so sosedji Nemecev, a govore tako pomešan jezik, da se jih komaj razume itd. (Gl. o tem moja razprava: Naše ime. Slovan 1915.) Pozneje je Kri-

žanič svoje mnenje izpremenil in se je zavzel za nas. Rim pa je po dolgi pravdi končno odločil, da Slovenci nismo Ilirci.

V tem času je Križanič zložil slavospev (elogium) na cesarja Ferdinanda III., kjer nastopa kot glasnik »Illyriae«, z ilirsko muzo in z ilirsko pesmijo (carmina illyrica) — pri čemer misli na vse Jugoslovence. Njegov jezik je mešanica jugoslov. narečij in cerkvene slovenščine. Iz Rima je odšel Križanič v Firence in Benetke, ker je takrat tja prišlo rusko poslanstvo pod vodstvom Čemodarova in Postnikova; tu je imel Križanič priliko videti, kako nevarni so Rusi gibati se v velikem svetu in je pozneje v svoji »Politiki« grajal te napake, ker jih je smatral škodljive za ugled slovanskega naroda. A v njem se je zopet vzbudila nepremagljiva želja po Rusiji in je prosil pri Propagandi, naj ga pošljejo med razkolnike; skliceval se je na to, da je bolan in da po nepotrebnem izgublja čas. Ker pa so ga hoteli obdržati v Rimu, je odšel l. 1658. brez dovoljenja na Dunaj. Pozneje je carju Fedoru Aleksjeviču razlagal pismeno, zakaj je odšel iz Rima. »Pri nas, pravi (v Rimu) smo čuli, da se tu (v Moskvi) pripravljajo filozofsko učenje«. Mislim sem, da bi mogel jaz tu urediti šole in v njih predavati ter potrebne knjige prevajati na slovenski jezik.« Drugi vzrok pa je bil — jezik. Od rane mladosti sem zavrgel vse brige in potrebe življenja in predal sem se z vsem srcem filozofiji (mudrostno iskanje) in popravljanju našega pokvarjenega, ali da bolje rečem, izgubljenega jezika, da ga razjasnim in spopolnim, in da na ta način tudi okrasim svoj lastni in vsenarodni um...« L. 1658. je prišlo neko rusko poslanstvo na Dunaj in Križanič se mu je hitro pridružil. Poslanstvo se je vračalo čez Hamburg in Arhangelsk domov. Križanič pa je nastopil drugo pot in sicer čez Ogersko v Pšemysl, Lvov, Dubno, Korec, in od tod v Ukrajino (Pavoloč, Litavka, Perejaslavlj) in je prišel v Njezin, kjer je ostal pet mesecev pri protopopu Maksimu. Tako je imel priliko spoznati verske, politične in narodne razmere po teh krajih. Bila se je takrat velika borba za Ukrajino, ki jo poznamo iz Sienkiewiczovih romanov. Križanič je spoznal, da spadajo Malorusi k Rusiji in je zavzel vserusko stališče, na kar se je pozneje skliceval pred carjem, češ: jaz sem napisal obširno pismo političnega obsega, da bi pregovoril one ljudi, da jim bo bolje, ako služijo vam, veliki gospodar, nego poljskemu kralju. V tistem strašnem času sem dal ono svoje pismo tamošnjim glavarjem in protopopom čitati. Oni so ga čitali na svojih sestankih in ga odobraval ter so tako sebe krepili v zvestobi do Tvojega presvetlega carstva.« Ko se je Njezin poklonil ruskemu bojaru Trubeckemu, je bil med meščani tudi Križanič. Trubeckoj je zvedel, da je Križanič delal za Moskvo in je poslal Križaniča z malim spremstvom v Moskvo. Križanič pa ni niti Trubeckemu niti drugim povedal, kdo je, ampak ko je prišel v Moskvo, se je imenoval: »Serbljanin Jurij Ivanov sin Biliš...«

V Moskvi je bil Križanič sprejet na poslanskem uradu in tam je povedal, da je prišel na službo velikemu ruskemu gospodarju, da je rodom Srb iz mesta Bihača in da je to mesto pod državo turškega sultana. Njegov otec je bil trgovec, stric ga je odpeljal v benečansko deželo in ga je dal v Padovi v šolo. Bil je šest let v šoli in zna ustmeno in pismeno: latinsko, italijansko, grško in helensko; v rodnem slovenskem jeziku zna govoriti in pisati. Preživljal se je po državah s pisanjem, poukom in tolmačenjem. V šoli se je naučil gramatike, sintakse, retorike, filozofije, aritmetike in muzike. Iz srbske zemlje je odšel prošlo leto (1659.) v moskovsko državo, da služi carju... Na ta način je Križanič popolnoma prikril, da je jezuit in da ima kake verske nakane. Križanič je bil sprejet v službo (oz. dobil je nekaj denarja in obleke, kakor vsak tujec, ki se je prišel v Moskvo ponuditi v službo). O njegovem življenju in delu vemo sicer jako malo: ohranilo se je t. zv. »srbsko« in »poljsko« pismo, t. j. »Putno opisanje«, v katerem podaja Križanič svoje namene in »Besjeda k Čerkasima«, kjer razlaga svoje nazore glede Malorusov. Podal pa je tudi na urad predlog, da bi se iznova izdalo (ostroško) staroslov. sveto pismo, ki bi ga uredil on, Križanič. Le neka velika samozavest (ki jo hočemo razlikovati od jezuitske vsiljivosti), je dajala Križaniču poguma, da je prihajal pred carske urade s svojimi novimi nazori in načrti. Rusi njegovih predlogov seveda niso sprejeli, dobil je nalogo, da naj sestavi — gramatiko. Kri-

žanič se je lotil dela, na katerega se je že dolgo pripravjal. Naenkrat pa se je nekaj zgodilo. V začetku januarja (1661) je moral Križanič takoj zapustiti Moskvo in oditi v Tobolsk. Kaj je bilo vzrok njegovemu sibirskemu pregnanstvu, se ne ve. Križanič sam piše, da je nekemu popu »nekaj« rekel. Kaj je bil ta nekaj, ne vemo. Petnajst let je preživel Križanič v Sibiriji, šele l. 1675. se je smel vrniti. Sicer se mu ni slabo godilo. Dobival je na carjev ukaz plačo 1500 rubljev letno. A bil je sam in brez knjig. In vendar je delal in pisal. Vrniti se je smel šele l. 1676. v Moskvo. A bil je izgnan iz Rusije in je moral odpotovati z danskim poslanikom, ki je vzel več ljudi s seboj. Križanič je šel čez Pskov in je odšel v Vilno, kjer je vstopil v dominikanski red: vabile so ga obilne knjižnice ki jih je bil spoznal na prvi poti in je slišal pozneje o njih govoriti štiri dominikance, ki so bili z njim ob enem v Tobolsku. A v samostanu so čudno gledali tujca, zato je hotel Križanič oditi nazaj v Rim. Končno se mu je posrečilo priti v Varšavo (1681). Rim pa mu je zameril, da je slekel redovniško dominikansko kuto in nastali so novi spori med Križaničem in njegovimi cerkvenimi dostojanstveniki.

Končno je pršlo do velikega turškega navala proti Dunaju (1683). Jan Sobieski je šel reševat Dunaj. Bila sta se dva svetova — in med bojavnike je šel tudi Križanič, ki je umrl pri obleganju Dunaja, ko je vršil svoje krščansko delo, najbrže vsled nalezljive bolezni. S tem je bilo končano njegovo nemirno življenje; njegove ideje so ostale v njegovih knjigah in rokopisih, a marsikaj, o čemer je sanjal on, je pozneje uveljavil vsemogóčni stvarnik čas.

Križaničevi nazori o Slovanih in Rusiji.

Dasi je bil Križanič 15 let v Tobolsku, vemo le malo o njegovem življenju. Carjev ukaz za pregnanstvo je datiran z dnem 8. januarjem l. 1661. V Tobolsku je bilo takrat več izgnancev. Tu je imel Križanič tudi priliko videti znanega staroverca popa Avakuma, ko se je vračal iz Sibirije v Moskvo. Meščani so smatrali Križaniča za someščana in so ga spoštovali kot učenega človeka. Križanič je sedaj imel dovolj časa za delo, a manjkalo mu je knjig. Vkljub temu se je lotil pisanja in sicer najprej t. zv. »Politike«, ki jo je pisal v letih 1663—1666. Po zgledu Machiavellijevega »Vladarja« je poznala tedanja doba več del o tem, kako naj se urede in vladajo države. Križanič je v Italiji in pozneje na Dunaju in najbolj v Rusiji videl, da Rusija še ni urejena kulturna država in da nima še jasnega programa in cilja. Zato je napisal obširno delo pod naslovom »Razgovori ob vladateljstvu«. Bruckner ga zato imenuje »publicista v velikem stilu«. Križanič je želel videti silno spoštovano Rusijo, ne le zaradi Rusov, ampak zaradi vseh slovanskih narodov. Verjel je v slovansko poslanje Rusije. Tako piše n. pr.:

»Ti, car, si sedaj edini od Boga poslan, da Zadunajcem (t. j. Jugoslovenom) in Ljahom (t. j. Poljakom) in Čehom pomožeš, da začno spoznavati svoje ponižujoče in sramotno stanje, da se pobrigajo za prosveto naroda in vržejo z vrata nemški jarem. Zadunajski Slovani (Bolgari, Srbi, Hrvati) so že davno izgubili ne samo svoje kraljestvo, ampak tudi vse sile in jezik in razum, tako da niti ne razumejo, kaj je čast in dostojanstvo in niti ne mislijo o tem, zato tudi ne morejo sami sebi pomagati, treba bi jim bilo zunanje sile, da se zopet postavijo na noge in stopijo v družbo narodov. Tudi če bi jim ti, car, ne pomagal v njihovi sedanji stiski in nadlogi in jim ne postavil njih kraljestev v prejšnje stanje in ne uredil njih zadev, bi jim mogel vsaj pomagati, da se popravi jezik v njih knjigah in da se z dobrimi in koristnimi knjigami onim ljudem otvorijo oči, da začno spoznavati svojo čast in premisljati o tem, kako bi si opomogli. Pozneje so podlegli Čehi in nedavno Lehi (Poljaki), ki so sedaj v enaki nesreči, kakor Zadunavci, t. j. izgubili so kraljestvo, silo, jezik in razum (političen). Vkljub temu, da se Lehi hvalijo z goljufivo senco svojega kraljestva in s svojo razuzdano svobodo, vendar je vsemu svetu znano, da si tudi oni sami ne morejo pomagati, da bi se izkopal iz nesreče in sramote, ampak bo treba, da jim pride pomoč od zunaj, da zopet stopijo na svoje noge in pridejo do svoje časti. To pomoč in narodno prebujenje bi jim mogel ponuditi z božjo pomočjo ti, car, ako bi z njimi sklenil silno zvezo.«

V teh besedah vidimo Križaničev politični cilj Rusije.

Nekatere slovanske rodove smatra za zgubljenе n. pr. Pomorje, Šlezijo, Češko in Moravo (zaradi strašnega opustošenja po 30 letni vojni), Ljubek, Hamburg, Gdansk in Rigo, ki jih pristeva nam. Silno nasproten je Križanič Nemcem (predvsem zaradi protestanstva), a skriva se v njem podzavestno že naroden odpor. Jezi se, da povsod opravljajo Slovane. »Nemci bo vsemu jeretičnomu nečestija, koje se v Evropje nahodit, jesut bili obrekatelj i kovacic...« ja sam tisuču i tisuču puta bio o njima i gotovo svagda morao sam slušati, kako nas narod zovu: canes, porcos, asinos (psi, svinje, osli). Križanič sam je vsled tega preje slabo sodil o Rusiji: »Njemeckimi knjigami jesem bil tako obmamljen, da sem nuzko bludil i daleko inako sudil o sem vladateljstvu, neže jest o istine.« Ko so Nemci čuli, da se v Carigradu na dvoru slovansko govori, so se čudili, iz česar se kaže njih zavist. Itd. O slovanskem jeziku pravi Križanič, da je zelo nepopoln: »naš jezyk jest shuden vseh teh приметov in dobrih kakovostej, nit jaz vižu, čto by v njem pohvaly godno bylo, tako zgolja jest ubog, nesoveršen, svastjač, iliti ušesom neugoden, skažen, neiztjažan, (neproučen) i vsjakako nužen (reven). I takovy sut vsja našija jazyčnyja otmjeny (narečja): Ruskaja, Ljaskaja, Českaja, Bolgarskaja, Serbskaja, Hěrvatskaja. Zato pravi v Politiki: »az mnogokrat dumaję ob okajanom (obupnem) stanu vęego naroda našęgo slovanskego, v kojem šestero ljudstvo se sčitaję (šteje) Rusi, Ljahi, Čehi, Bolgari, Serbi in Hervati.« Vzrok temu obupnemu stanju je — neznanje. Treba je torej popraviti jezik in o njem napisati knjige. Zato je napisal (1665) rusko slovansko slovnico pod naslovom: Gramatično izkazanje od ruskom jeziku.« V predgovoru pravi: Stari vsem Slovanom skupni jezik, dokler so živeli v pravi svoji domovini v mejah Rusije, bi se moral zvali ruski. Ko pa so se Zadanavci naselili iz stare domovine ruske na jug, se je razširilo po novih krajih ime »slovensko« — (od besede slava). Slovani pa radi v svoj jezik tuje besede sprejemajo. (»Hervati in Serbljani vsimi jezikmi govoret: Perva bo u njih rič jest ruska, otora vugerska, tretja njemečska, četverta turska, peta greška, ili vlaška ili arbanaska.« To je slabo. Izjemo dela ravno Križaničev rojstni kraj (»liho (ravno) u jednom malom kutu zemlji, okolo Kupi...), ker tam ni tujcev. Zato pa hvali Križanič bogastvo ruskega jezika, ki je vzor za druge.

Križanič je sestavljal tudi leksikon in razne druge stvari, a nas zanima predvsem »Politika«, ki bi jo po mnenju prof. Brücknerja mogli imenovati »enciklopedijo nacionalno-ekonomskih, administrativnih in političnih vprašanj.« To delo še do danes ni popolnoma izdano, kaže pa obširno znanje in jasn pogled Križaniča v slovansko bodočnost, zato ga smatra Brückner prvega »učnega predstavitelja ideje panslavizma«. Prof. Jagić popravlja to mnenje v toliko, da bi ga mogli bolje imenovati »slovanofila v smislu takih čeških velikanov kot so Dobrovský, Safařík, Jungman, Palacký«. Žal, da ne moremo obširneje govoriti o njegovih nazorih glede Slovanov. V glavnem vidi sledeče slovanske napake:

1. naš narod ima eno veliko napako: preveč ljubi gostije in pivovanje, iz česar izhaja potratnost in siromaštvo.

2. nam manjka neka plemenita ponosnost in srčnost, vsled katere bi sebe in svoj narod primerno spoštovali.

3. mi ne poznamo zmernosti v vladanju. Pri nas je vladanje ali skrajno svobodno, svojevoljno in neurejeno ali pa do skrajno kruto, strogo in nasilno. Na vsem širokem svetu ni tako neurejenega in razbitega kraljestva kakor je poljsko in tako krutega kot je rusko carstvo.

4. velika nesreča za nas je, da nas drugi narodi Grki, Vlahi, Nemci, Tartari vlečejo na svojo stran, da nas mešajo v svoje spore in sejejo med nas neslogo. Mi pa se damo v svoji neumnosti zapeljati, borimo se za druge, gremo v tuje boje kot v svoje, med seboj pa se prepiramo in preganjamo brat brata brez potrebe in vzroka. Drugim vse verujemo in smo jim prijatelji, svojega naroda pa se sramujemo in se ločimo drug od drugega.

Posebno se Križanič obrača proti »čuzębesju« (tujeljubstvu). »Niti en narod« — pravi — »se ne da tako lahko prevariti kakor mi Slovani.« Tujci pa se nam smejejo in nas zaničujejo. Nemci nas zmerjajo z »windische!

Vsi narodi proklinjajo »tudevladstvo«, samo mi tega ne razumemo. Vse to dokazuje Križanič iz raznih zglodov. Nam zadostuje teh nekoliko besedi, da vidimo, kako dobro je Križanič poznal Slované. Njegove besede imajo veljavo še dandanes. Križanič želi srečo Slovanom, zato želi dvigniti pred vsem Rusijo: ta namen ima njegova »Politika«. Treba je urediti versko in državno vprašanje. Križanič vidi Rusijo že v polovici 17. veka na razpotju. Njegov »razum« mu kaže novo slovansko pot v bodočnost.

»Dva naroda sta, ki vodita Rusijo v skušnjavo in jo vabita z nasprotujočimi si značaji, ter jo vlečeta vsak v drugo stran. To so Nemci in Grki. Pri vsej svoji različenosti se oba naroda ujemata v enem in sicer temeljnem cilju svojih skušnjav, in ujemata se tako dobro, da bi se moglo misliti, da je med njima dogovor na naš pogin.

1. Nemci nam priporočajo razne novotarije. Hočejo, da bi mi odvrgli vse starodavne tradicije in nravi, ki jih imamo v časti, in da bi vse svoje življenje uravnali po njihovih izprijenih nravih in zakonih. Grki nasprotno obsojajo brezpogojno vsako novotarijo; brez daljšega premišljevanja kriče in trdijo, da je vsaka novotarija zlo. Razum pa pravi: nič ne more biti slabo ali dobro samo zato, ker je novo. Vse dobro in slabo je bilo v začetku novo. Nekoč je bilo novo tudi to, kar se zdi danes kot starodavno. Ne smejo se novotarije sprejemati brez premisleka — lahkomišlno — lahko se pri tem prevaramo. Ne smemo pa se braniti dobrega samo zato, ker je novo — tudi to je znata. Ako novotarijo sprejmemo ali zavržemo, je treba stvar vedno premisliti.

2. Grki so nas naučili pravoslavne vere. Nemci nam oznanjajo nepošteno in za dušo pogubne krive vere. Razum v tem slučju svetuje: da smo Grkom zelo hvaležni, Nemcev pa da se ogiblujemo in jih sovražimo kakor satane in spake.

3. Nemci hočejo nas pridobiti za svojo šolo. Pod plaščem ved nam ponujajo vražje čarovnije: astrologijo, alkimijo in magijo. Hočejo, da bi svobodne t. j. filozofske umetnosti bile izročene v splošno porabo in da bi bile dostopne vsakemu kmetu. Grki nasprotno zamejujejo vse vede, vso znanost in priporočajo nam nevednost. Razum pa pravi: Izogibljivi se vražjega čarovništva kakor samega vruga — toda verjemi, da tudi nevednost ne vodi k dobremu. Kar se tiče filozofije, ni treba zaradi nje delati toliko krika in hrupa, kakor to delajo Nemci, ampak je treba to delati z ono skromnostjo, s katero so jo studirali in razlagali sveti očetje. Kakor vse dobro — če se rabi preveč, postane s seboj mnogo dvomov in nemira in mnogo odvrča od dela k gruntanju — kakor to vidimo pri Nemcih. Tam vsi brez razlike učeni in neučeni, pošteni in nepošteni dobro ali slabo izrabljajo splošno dobroto, ta za to, da bi našel resnico, oni, da bi dokazal svoje napačno mnenje, drugi zopet, da bi opravičil svoje pregreške. Vsaka jed se ne da pripravljati z medom — sicer bo neokusna. Tudi filozofijo se ne sme narediti dostopno vsemu ljudstvu, ampak le višji vrsti in nekaterim iz priprostega naroda, ki so posebej za to namenjeni, kolikor jih je potreba za državno službo. Drugače se tudi najsvetanejša reč profanira in prezira; biseri se mečejo pred svinje. Nemci najvišje cenijo pridige in čitanje evangelija; v tem edinem upajo doseči zveličanje, brez pokore in dobrih del. Pri tem se pozivajo na učene prepire. — Grki pa so popolnoma odpravili in obsodili pridiganje božje besede. Tudi disputacije in cerkvene shode so obsodili in prepovedali. Razum pa svetuje: najprej delati vneto pokoro in vršiti dobra dela — potem pa tudi ne zametavati pridig. Ne sme pa se izročiti ali dovoliti pridiganje prvemu, ki se najde, ali neizkušenemu ali neutrujenemu v nravnih predpisih, duhovniku ali menihu. Pridigovati more samo škof ali starejši menih, izkušeni v življenju, ki so se odrekli posvetnih mamljivosti. Navadnim duhovnikom zadostuje, da čitajo pridigo iz knjige, pa niti to se ne sme vsem dovoliti, dočim v Nemčiji ali na Poljskem sme vsak pijan duhoven pridigovati božjo besedo.

5. Nemci nam svetujejo, naj se prepuščamo raznim telesnim nasladnostim in nas uče zaničevati samostansko življenje, poste, bdenje in zatajevanje telesa. Grki pa zahtevajo, da naj ohranimo ne le pravo in hvalevredno krščansko vzdržljivost, ampak uvajajo tudi posebne oblike lažnjive pobožnosti in

farizejskega praznoverstva. S telesnimi kopelji hočejo izmiti duševne madeže in duhovniškimi molitvami hočejo izmiti telesno nečistost itd. — Razum pa svetuje nam, da na noben način ne dopuščamo telesnih razbrzdanosti in da ne podcenjujemo zatajevanje telesa. Nove sumljive in cerkvenim očetom doslej neznane oblike pobožnosti, pa je za sedaj treba dobro premisliti.

6. Grki nam svetujejo, da bi se v političnih stvareh povsem ravnali po zgledu turškega dvora. Ker so sami nevajeni in neizkušeni v tem vprašanju, nam ne morejo nič drugega povedati, razven to, kar vidijo pri turški Porti. Nemci pa odklanjajo vse turške šege, zakone in institucije. Vse, kar nosi turško ime, — sluje pri njih kot barbarsko, nečloveško in živinsko. — Razum pa pravi, da imajo Turki nekatere izborne in posnemanja vredne institucije — seveda — ne vse. —

7. Nemci trdijo, da v vprašanih vere ne smemo nikogar obsojati in se sklicujejo na sveto pismo, kjer se pravi: Ne sodite in ne boste sojeni. Grki pa navajajo tekst: kdor vam bo govoril karkoli razven tega, kar ste slišali — bodi proklet. In izvajajo iz teh in drugih podobnih mest, da moramo samo nje poslušati in jim brez premisleka verovati. Razum pa svetuje: na nemško in vsako drugo krivoverstvo, zavrženo od (cerkv.) očetov in cerkvenih shodov, zavržemo brez vsega premišljevanja in nastane li kako sporno vprašanje, ki ga očetje in shodi še niso preresetavali in razrešili — ga moramo najprej poslušati in premotriti, kakor se spodobi, brez premisleka pa ne smemo ničesar obsoditi (n. pr. vprašanje o številu zakramentov, o vicah i. dr.)

8. Grki se nam prilizujejo in se poslužujejo izmišljotin s tem, da hvalijo starodavnost naše države — v resnici pa nas prezirajo in nas skušajo postaviti v neugodno luč. Nazvali so Moskvo tretji Rim in so si izmislili smešno pravljico, da je ruska država rimska država in da se ji spodobi čast rimskega cesarstva. Nemci pa nas opravljajo in si vedno prizadevajo, da bi dokazali svetu, da je ruska država le kneževina in vladarji, da so le — veliki knezi. Ti in oni odrekajo sedanji državi ime in vrednost kraljestva (regnum); ti in oni so enaki v lažnjivi trditvi — da rimska država ni navadno kraljestvo, ampak nekaj višjega in da se naša sedanja država ne more primerjati z njo v časti, ako ne doseže vrednosti rimske države. Razum pa pravi: da vladarje more postavljati samo bog, in ne rimski cesar, da dati krono in titel še ne pomeni, napraviti nekoga za vladarja — ampak pomeni priprosto — odstopiti mu svoje mesto. Rusko carstvo je tako veliko in slavno, kakor rimsko, nikoli mu ni bilo podano in mu je enako po svoji moči.

9. Iz vsega povedanega se jasno vidi, kako različnim in pogubnim skušnjavam nas izročajo Nemci in Grki, ki nam dajejo pri tem čisto napačne nasvete. V glavnem so to ti-le: 1. Prvi hočejo nas okužiti z novotarijami, drugi obsojajo vsako novotarijo in pod varljivim imenom starodavnosti, vsiljujejo nam svoje nesmisle. — 2. Eni sejejo krivoverstvo — drugi pa — dasi so nas poučili v pravi veri — so ji vendar primešali shizmo (razkol). — 3. Eni nam ponujajo zmes pravih in satanovih znanosti —, drugi poveljujejo nevednost in smatrajo vse vede za krivoverstvo. 4. Eni žive v neumni veri, da dosežejo zveličanje s samimi pridigami; drugi prezirajo pridige in dajejo prednost popolnemu molku. — 5. Jedni dovoljujejo razne razbrzdanosti v življenju in vodijo nas na široko in prostrano pot pogubljenja; drugi nas spodbujajo k farizejskemu praznoverstvu in k hinavski pobožnosti; s tem kažejo nam ožjo pot — nego je ozka in prava pot zveličanja. — 6. Eni smatrajo vse turške državne uredbe za barbarske, tiranske in nehumane — drugi vidijo vse krasno in hvalevredno. — 7. Eni so tega mnenja, da se ne sme nikogar obsojati — drugi trdijo, da se sme obsojati, ne da bi se zaslišalo. — 8. Eni ne izkazujejo dolžnega spoštovanja tej državi; drugi ji pripisujejo izmišljeno, neumno, nelepo in nemogočo čast. 9. Tako se razlikujejo skoraj v vsem, znameniti pa se strinjajo v tem, da enako sovražijo naš narod, da ga smešijo in ga obsipljejo z najhujšimi obrekovanji in predsodki.

Tako je ta balkanski Slovan videl vprašanje Rusije: Grki so imeli preteklost — Nemci hočejo imeti bodočnost. Nadarjeni in modri narodi navadno izkoriščajo druge manj kulturne narode. < To je Križaničevo stališče. — >Prej so Grki podjarmljali druge narode, zdaj so jih

nadomestili Nemci. Največ od vseh so od Nemcev trpeli Slovani. Glavni vzrok temu je slabost notranjega kulturnega razvoja. »Naš narod zavzema sredo med divjimi in civiliziranimi narodi.« S civiliziranimi narodi se Slovani ne morejo primerjati. »Po zunanosti smo srednje vrste, tuji pa so krasni in zato naduti in ošabni. Mi smo malobesedni, oni pa so jezikavi, zgovorni in polni zasmehujočih, zabavljivih in zbadajočih besedi. Mi smo zaupljivi in priprostega srca, oni pa so polni raznih zvijač. Mi smo leni in potratni, ne računamo s prejemki in stroški; oni pa so skopi, pohlepni in dobičkaželjni. Dan in noč gledajo, kako bi napolnili svoje žepe, našemu kvasu in gostijam se posmehujejo. Mi smo nedovzetni za gmotno delo in vede; oni pa so delavni in ne zaspe nobene ugodne ure. Mi se zadovoljimo s skromno obleko in srednjim načinom življenja; oni pa mnogo potrebujejo, tonejo v razkošju in mehkužnosti, ničesar se ne nasitijo, vedno so lačni in hočejo imeti vedno več in več. Mi živimo v ubogi zemlji; oni pa so se rodili v bogatih in razkošnih deželah in dovažajo k nam razne razkošne in zabavne stvari; bisere, svilo, drage kamene, vino, sladkor, sadje in s temi vadami mamijo nas kakor lovci zver. Mi govorimo prosto in odkrito in tako tudi delamo: oni pa imajo hinavsko srce, neodkritosrčno, hudobno, na videz narejeno, žalitev ne pozabijo do smrti, in če se s kom spro, se nikoli ne spravijo, ampak tudi po spravi iščejo prilike za povračilo. — Prednosti tujcev nas slepe in nas izročajo v njih roke, ker imamo nerazvit jezik, skoraj je nem, ker nimamo krepkega razuma in smo skoraj brez krasote — občudujemo tujo krasno govorico, modrost, razum, umetnost v igratih in zvitihi šalah — in kakor ptiči, ki se tem bolj zapletajo v mreže ptičjega lovca, čim bolj ljubijo in občudujejo lovčeve vade — tako smo tudi mi prišli ob pamet in ob prevdarek, ker smo se zaljubili v tujo krasoto: mečejo na nas uzdo, sedajo nam na vrat in jezdijo po volji. Očarali so nas s krasoto, prevarali so nas z razumom in zvitostjo, ter pobirajo od nas davek, odirajo in obirajo nas s svojo lakomnostjo in nenasitnostjo, ubijajo, oškodujejo in spravljajo nas v obup s svojo neodkritostjo, s skrivnim, večnim in nenasitim strupom in zavrnatnostjo, žalijo, smešijo in stavijo nas na pranger vsem narodom, v svoji satanski ošabnosti.« — — — Toda vedno ne ostane tako. Mora se izpremeniti. Nekatere lastnosti so narodom prirojene, druge so privzgojene; zato se da izpremeniti. Slovani pa imajo tudi nekatere dobre lastnosti, ki jih ni treba izpremeniti. Kakor se razvija človek, tako se razvija — tudi narod. Lahko delimo razvoj v štiri dobe: otroška, mladeniška, moška in pozna doba. Zato se Slovani povzpno do stopinje drugih narodov. — Naj nihče ne misli, da je nam Slovanom veda po kaki nebeški naredbi — prepovedana. »Kakor so se drugi narodi počasi drug od drugega učili, tako se moremo naučiti tudi mi, ako bomo hoteli in želeli.«

Križanič je iz svojega izgnanstva poslal polno reform, ki jih je predložil carju s primernimi pojasnjevalnimi razpravami. Njegov namen je bil: osvobojenje slovanstva in združenje cerkev (torej problem, ki je ostal do danes). Bil je »pridigar brez prižnice in brez poslušalcev« — toda uplival je na Petrovo reformo.

Pravijo, da je Peter Veliki, ki je zavladal kmalu za Križaničem v Rusiji, poznal Križaničeve nazore. Jagič o tem dvomi. Gotovo pa je, da je Križanič globoko pogledal v ruski problem in so pozneje mnogi iskali pri njem odgovorov na razna vprašanja.

Križanič je reševal ruski verski problem preveč enostransko, ker ga je enostransko razumel; toda če pogledamo te stavke v svitu današnje dobe, ali ne vidimo zopet tista dva kontrasta: skrajna svoboda in skrajno nazadnjaštvo: na eni strani nemški socializem (boljševizem), na drugi pa bizantinska okostenelelost — sta bila svetova, ki sta raztrgala Rusijo in med njima išče Rusija nove poti v bodočnost.

Križanič jo je videl v Slovanstvu. Ali bodo sedaj po 250 letih njegove misli uresničene v smislu naših sedanjih nazorov — kdo ve. Zdelo pa se je nam primerno opozoriti na tega velikega moža, ki je davno iskal in kazal pota Rusiji in slovanstvu.

Pregled.

NOVE KNJIGE.

Povsem svoje vrste publikacija je »kolektivna drama« *»Rossums Universal Robots«* K. Čapka, ki nam jo je poslovenil O. Šest v založbi Zvezne tiskarne. »Kolektivna« drama? Mi bi rekli: Mesto utopičnega romana utopična drama. Bellamy v drugi obliki. Toda Bellamy naj se skrrije, ž njim vred vsi njegovi enako dolgočasni sledbeniki s sodobnim H. G. Wellsom vred. Čapkovi »Roboti« niso zaman zbudili nenavadnega zanimanja povsod, kjer so se pojavili, ker so v dramatični obliki podan odgovor na razna vprašanja sodobne moralne, socialne in ekonomske krize: V novem, tehnično do vrhunca razvitem svetu je stari inženjer Rossum izumil znatno izdelovanje ljudi, njega nečak je to izdelovanje napravil ekonomsko: Človeka moraš izdelati hitreje, ko priroda. To so živi delavski stroji, ne več ljudje, ampak Roboti. »Mehanično so popolnejši od nas, imajo silno inteligenco razuma, a nimajo duše«. Tehnični izdelek je bolj dovršen, ko prirodni. Roboti so na zunaj, kakor ljudje, le da niso ljudje, ampak stroji; imajo številke iz medij, kretneje in govorice so presekane, mašinske; pogled srep, brez onega življenja, ki razlikuje med prirodnim razumom in — nadprirodno dušo. Robote fabricirajo v tvornicah, kjer imajo kadi (ne kadunje, kadunja je zemljepisen, ne tehnološki pojem!), v njih mesijo testo, material za izdelovanje; v posebnih kadeh jetra, možgane in drugo; v posebni tvornici kosti, v predilnici žile, živčevje, po principu delitve dela; v posebni officini se navajajo k eksistenčiji, kakor se obleži novo pohištvo; zraščajo se v svoji notranjosti, ali kaj. Mnogo zraste v njih čisto na novo, — potem se apretirajo, t. j. uče različnega. Kar je odvisno ne od duše, ampak od fizioloških funkcij, je pri Robotih čudovito točno, n. pr. spomin... Roboti si vse zapomnijo, drugzega nič. Brez ljubezni, brez lastne volje, brez strasti, brez duše. Le včasih nekako pobesne. Robotski krč, menda neke vrste božjast. Naenkrat vrže kateri med njimi vse ob tla, škrip-

lje z zobmi, — treba ga vreči v stope. Nerednost v organizmu, napaka v fabrikaciji. Dr. Gall dela poskuse z novimi Roboti, ki jim daje tudi živce za bolečino, iz industrijskih povodov, da ne bo več noben Robot vtaknil kar naenkrat glave ali roke v stroj. Bolečina je avtomatična zaščita pred telesno poškodbo. Stodvajset dolarjev stane takšen stroj, Robot, pred petnajstimi leti je stal deset tisoč. Pred petimi leti smo jim v tvornici obleko kupovali, danes jo izdelujemo v lastnih tkalnicah petkrat ceneje. Vse cene so že padle na tretjino, bodo padle vsled Robotov vedno nižje, delo je padlo v ceni. En robot stane na uro tričetr cent. Tvornice ali kupujejo Robote, ali ustavljajo delo. Delavci pa mečejo na cesto. Roboti delajo že tudi na argentinskih pampah. Kruh stane v Evropi še dva centa za fant. To je preveč. V petih letih bodo vse cene 0,1, v petih letih se bomo potapljali v pšenici in vsem mogočem, delavci vsega sveta bodo brez dela. Toda v desetih letih pridelajo Rossumovi Roboti toliko pšenice, blaga, vsega, da lahko porečemo: Stvari (prav: reči) nimajo več cene. Vsakdo si vzemi, kolikor potrebuješ. Ni več bede. Dela sploh več ne bo. Vse bodo naredili živi stroji. Človek bo delal le, kar mu bo ugajalo, živel bo svobodno, se izpopolnjeval. Pred tem se seveda utegnejo dogajati še strašne stvari. Potem pa bo človek prestal služiti človeku in biti suženj materiji. Ne bo več plačeval kruha z življenjem in sovraštvom. Nisi več delavec, pisar, ne koplješ več premoga, ne stojiš več pred tujim strojem, več ne boš zapravljal svoje duše z delom, ki si ga proklinjal. Adam! Ne boš več jedel kruha v potu svojega obraza, ne občutil gladu, žeje, utrujenosti, ponižanja. Svoboden in vzvišen boš! Gospod stvarstva boš, amen!

Toda... delavci so se vzdignili nad Robote in jih razbijali, ljudje so dali Robotom orožje, udušili delavske upore in Roboti so pobili mnogo ljudi, in vlade so napravile iz Robotov vojake in je bilo mnogo vojsk in vojn, in nazadnje so Roboti ustanovili svojo plemensko organizacijo, izdali

oklic Robotom vsega sveta, ... to pa v času, ko se ljudje več ne rode. Brezplodnost. Ženske nimajo več otrok, ker jih več ni treba. Človeštvo je v raju, nepotreben trud, nepotrebna bolest, v tem prokletem raju je le še Sodoma. Suha zemlja, suho človeštvo, ves svet le ena sama živalska orgija. »Mi ljudje, mi krona stvarstva, mi se ne staramo od dela, ne od uboštv. Hitreje z vsem razkošjem! In vi bi hoteli imeti otroke od njih? Možem, ki so odveč, žene ne bodo rodile otrok! Človeštvo izumira. Toda Roboti so se organizirali: »Nočem gospoda nad seboj. Hočem biti sam gospod nad drugimi! Hočem biti gospod nad ljudmi!« Dr. Gall konštira: To ni več robotski krč, to je hudič vedi kaj, trma, besnost, upor ali kaj. Revolucija vseh Robotov pride. »Alle Räder stehen still, wenn dein starker Arm es will, ... Roboti pobijejo vse ljudi. Kajti oni niso stroji, oni so pravi, živi ljudje. Popolnost izdelovanja je tako napredovala, zlasti pri Robotih doktorja Galla, da so — pravi ljudje, s stroji narejeni, toda vendar resnični ljudje. Oni sovražijo rojene ljudi, gospodarje. Nič ne more sovražiti bolj, nego človek človeka. Pobijejo jih, vse. Edino starega Alquista prihranijo, da jih nauči — delati nove Robote. V revoluciji so bile uničene znanstvene formule za fabrikanje Robotov, pobiti vsi direktorji tvornice, kakor sploh vsi drugi rojeni ljudje. Le Alquist naj obnovi svojo znanost. Roboti doslej niso imeli otrok, in ko se obrabijo, kakor vsak stroj, izumro za človeštvom tudi oni. Toda oni tega nočejo, živeti hočejo in gospodariti, kakor prej ljudje njim... Gallovi Roboti so celi ljudje, tako popolni, bolj ko vsi prejšnji fabrikati, vse poznajo, delo, sovraštvo, bolečino, le ljubezni ne. Brez ljubezni pa ni dece. Tudi staro, predrobotsko človeštvo je pričelo izumirati, ko ni več poznalo ljubezni. Alquist dela, raziskuje, obnavlja, zaman. Rossumova tajnost je izgubljena. Alquist vzame končno dva najpopolnejša Gallova Robota, Primusa in Heleno, da ju raztelesi in najde tajnost življenja. Toda onadva branita drug drugega, in Alquist spozna: To sta dva človeka, v vsem popolna, ker sta našla tudi ljubezen. Praznik šestega dne: Pojdita, novi Adam, nova

Eva, — mi smo poginili in stroji in hiše, Roboti in vse izgine, na razvalinah pa vskličeš ti, ljubezen, in zapuša vetrovom seme življenja. Odršenje po ljubezni, in življenje ne zamre. Vrne se v stari tir človeštva, brez robotov, kjer ni treba več vpiti za novim vesoljnim potopom razburkane materije in bedaste množice, in kjer je zopet nekaj dobrega v služnji in nekaj velikega v pokorščini...

Čapkova kolektivna drama je, kakor vidimo, razprava o človeštvu, o ekonomskem in socialnem, prirodoslovnem in moralnem in filozofskem razvoju človeštva. Čapek negira »raj«, kjer bi ne bilo dela, bolečine, strasti, rojstva, trpljenja, in negira možnost, da bi tehnika ali ekonomija povzdignile človeštvo do absolutne in matematične enakosti, brezskrbnosti in brezdelnosti, v kateri bi pa, če bi bila mogoča, človeštvo propadlo moralno in fiziološko, ker ni sposobno za takšno ne-človeško socialno stanje. Na višek sledi kriza, in potem nov napon v večnem, nemirnem krogu.

Morda je Čapkovi drami usojeno, da bolj ko katerikoli traktat vpliva na množice, nanjo morda nezavedno globlje ko na inteligenco, tembolj, ker je vendar dovolj težavna snov združena s tehnično fantazijo, na mojstrski način vlita v literarno obliko. Oseb je malo, dialog pregnanten, dejanje živahno, tako da ne opaziš tendence niti traktata, marveč doživljaš roman Helene in nekaj drugih oseb, ter z vsebino romana neopazeno vsrkavaš vse drugo. Zvezna tiskarna je s Šestovim prevodom »kolektivne« drame zadela terno. — Upamo, da bo gledališče to utopijo pokazalo tudi onim, ki ne čitajo knjig, — saj jih je tako mnogo.

Socialna misel. To revijo izdaja SLS kot svoje strankarsko politično mesečno glasilo »za vse panoge socialnega in kulturnega življenja«. Urejujeta jo gg. Gosar in Terseglav, prvi znan po svoji politični smeri na le vem krilu SLS, drugi še po svojih spisih pred vojno. Oba zastopata skrajno nepomirljivo smer vatikanske politike, ki se poslužuje poleg drugih modernih pripomočkov tudi komunistične ideologije in taktike. V tej struji ni idejne enotnosti. Sklicuje se sedaj na enega, sedaj na drugega avtorja in avtorja, zagovarja tudi di-

rektno »krščanski komunizem«, potem ga pa zopet negira in postavlja načelo »pristopa vseh do zasebne lasti«, socializacijo. Zato ni glavni del te struje teorija: Glavno je praksa, politika, v njej »načelo samouprave proti liberalnemu geslu lažidemokracije«. Tako smo v dikciji »Novega časa«, in upravičeni odgovoriti, da zastopa Gosar v svoji reviji klerikalno načelo deželne centralizacije in geslo lažjavtonomije proti našemu načelu resnične samouprave in dekoncentracije. Janko Kralj (pseudonim?) išče za SLS »lastnega kulturnega in socialnega zamisla« in »filozofskega nazora«, ki bi to stranko »temeljno ločil« od drugih. Tako so govorili namreč marksisti in so s tem absolutističnim naglašanjem edinozveličavnosti imeli v psevdoznanstveni dobi dokaj uspeha. Le da se SLS ne sklicuje na znanost, ampak na »kompleks večnostnih, torej absolutno veljavnih načel o človeku in njega razmerju do družbe«. Tako torej, da moraš biti pristaš SLS, ali pa lomiš s svojim brezbožnim zadržanjem večna načela in boš zato gorel v loncu žvepla in svinca na vekomaj, amen. Kakor je ta »večni temelj« absoluten in indiskutabilen, tako izvira iz njega absolutnost programa. Če hočemo izvesti njega, moramo izvesti zamisel nove, svoje »ljudske« države, proti »liberalno-buržujski državi meščansko-svobodomiselnih strank«. Zato ker hočejo izvesti svojo »ljudsko« državo, — se iz načela bore za ... pokrajinsko avtonomijo, ker hočejo ž njo ustvariti ... sposoben organ ljudske države in novega družabnega reda. Oblasti po »liberalno-buržujškem« konceptu seveda ne morejo postati takšen sposoben organ, pač pa, če sta dve oblasti združeni v eni pokrajini. Opozicija se noče načelno odločiti za sodelovanje ali za absenco v »buržoazni« državi. Takšna odločitev je opasna. Zato je treba opisati in razlikovati med statično in dinamično opozicijo. SLS hoče biti v dinamični opoziciji, t. j. ne à tout prix, hoče graditi že danes, je pa in mora biti v bistveno kapitalistični državi strogo opozicionalna, toda k cilju prodira »stopnjo za stopnjo«, dokler ima jamaštva, lahko celo vstopi v koalicio in vlado, je pa nositeljica »lastne koncepcije«... Ta načelna odločitev je jako spretna. Raztegniti se da, kakor

gummi elasticum, na različne situacije. SLS v vlado, in za izvedbo načel postane dopustna taktika »ne à tout prix«, pač pa »stopnjo za stopnjo«, če se napišejo »garancije«. SLS iz vlade, in program, koncepcija in nespravljivo nasprotje proti »buržujsko-meščanski« smeri države se zopet svetli in neomadeževani prinesejo iz omare.

Ugotoviti treba, da je ta revija vedno glasna, jasna in nedvomna borbena publikacija, namenjena dnevni politični borbi, za katero je že tudi pri nas potreben »Rüstzeug des Geistes«. Kdor sodeluje, se je s tem dejstvom samim zapisal med aktivne sobojevnike za klerikalizem, in je to hotel s svojim delom pokazati in naglasiti. Priznati moramo, da vrši »Socialna Misel« to svojo borbena strankarsko-politično nalogo z veliko spretnostjo in da je dobro urejevana. — Omembe vredni so članki Terseglava o »njih« in marksističnem komunizmu, Andriča o kulturnih tendencah Radičevega seljačkega pokreta itd.

V zadnji številki najdem v pregledu revij o »Njivi«: »V oddelku za književnost se ocenjuje dr. Lončarjevo »Politično življenje Slovencev«. Kritik prihaja do zaključka, da je ta spis za dobo od 07/08 le golo naštevavanje, ne pa sintetična slika dobe. Na tej sodbi se zdi, da je »nekaj malega resnice«, pomisliti pa je treba, da je za to dobo nemogoče podati sintetično sliko, ker še ni gradivo zbrano. Ugovor bi bil umesten, če bi se kritika bila nanašala na gradivo. Néglede na to, da to gradivo, kolikor so ga zbrali, drugi, ni nedostopno, je kritika očitala delu ne premalo upoštevanje gradiva, marveč enostavno zamolčanje najvažnejšega pojava v slovenskem političnem življenju od l. 1908 dalje, pojav iredentizma, političnega jugoslovanstva, pojav defetizma med vojno in inicijativno in zmagovito vodstvo te struje v naši notranji politiki ob prevratu. Kdor to zamolči, je zamolčal bistveno vsebino našega političnega življenja in zato ni dal sintetične slike, (dasi jo dr. L. v uvodu obljublja). Ker se referent v »S. M.« podpisuje kot »Politicus«, bi seveda moral tudi kaj vedeti o tem, in priznati, v čem je bila glavna vsebina slovenske politike. Morda bi se moglo tudi govoriti o vzrokih, zakaj

se njegova tradicija sedaj ne nadaljuje, ampak prejšnja?

Novi zapiski, tudi mesečna revija, ne tako radikalna, kakor SM, ne tako levičarska, vendar ravnokot politična, glasilo one skupine, ki izdaja tednik »Avtonomist«. Mesečnik je namenjen, da bi ideje »Avtonomista«, v bistvu idejo SLS, podajal inteligenci v obliki »razgovora ugodnog nana obrambo slovenstva« pred hudimi nasprotniki. Ti nasprotniki so vidovdanska ustava, JDS, — primera za Slovence so Irči. Cvijič piše o nas »Govori i članki« zato »nenavadno zanimiv historičen dokument«... Uprav klasičen primer, kaj vse trdi takšen antijugoslovan, je članek »Jugosloveni, Slovani in Jugoslavlani«. Ker pa še ni končan, se bomo pečali drugič z njim. V političnem pregledu najdemo n. pr.: JDS izgublja vedno bolj tla pod seboj. Nič boljše se ne godi samostojnim kmetom. Prav tako je JSDS radi notranjih bojev silno oslABLJENA. Najmočnejša je SLS, njeni notranji spori so navaden rodbinski prepir. Ideja slovenstva se krepi in raste od dne do dne. Gibanje za avtonomijo — federalizem narašča. Revizija ustave, itd....

Morda nam Novi zapiski tudi razlože posebno slovensko idejo, tisto, ki raste od dne do dne. »Socialna misel« in »Novi zapiski« se vsekakor izpopolnjujeta v harmoničnem sodelovanju dveh skupin iste smeri.

»Naši zapiski« niso niti senca nekdanih, še dolgo ne. Kriva ni »kriza v stranki«, ampak nedostatek ljudi. Dermote se ne najdejo vsak dan. Večina člankov bo končana šele v prih. številkah. Zanimivi so članki E. Kristana, drugi sotrudniki so F. Uratnik, Š. Sagadin, I. Favai, I. Curhalek itd. Nekaj polemike je naslovljena na naš naslov radi novega programa socialistov. Ta polemika »ugotavlja«: Razlike med programi (erfurtskim, gorliškim in beograjskim) so le razlike v stilizaciji. To je tudi moja trditev glede razmerja med gorliškim in beograjskim programom. Kar se pa tiče razlike med gorliškim in erfurtskim programom, ne morem verjeti »ugotovitvi« g. »Petra Juga« v »NZ«. Kajti, če pogledam v Erfurtski program, v Kautskega razlago, v Gorliški program, v Braunov »Programmwurf«, v gorliški »Protokoll d. Parteitags«, v Kautskega članke o njem, v Bernsteinovo knjigo o njem, — potem se uverim, da stoji g. Peter

Jug s svojimi trditvami pač osamljen. Bistvo erfurtskega programa je v njegovem komunističnem mišljenju: »Ekonomski razvoj meščanske družbe vodi s prirodno nujnostjo do propasti malih obratov... loči delavca od produkejskih sredstev... monopol kapitalistov... kolosalni veleobrati izpodrivajo... vedno večja negotovost eksistence, beda, pritisk, suženstvo, ponižanje, izkoriščanje..., vedno večje število proletarcev... vedno hujša razredna borba... ki cepi moderno družbo v dva tabora... Le premčaja kapital. zasebne lastnine produkejskih sredstev itd.... pomeni vir najvišjega blagostanja.« Primerjajte s tem gorliški program! Primerjajte samo ono, kar citirajo NZ. — in trdite še dalje, da med obema programoma ni bistvene razlike! Samo ne zahtevajte, da vas bo vzel za resne, kdor zna te programe čitati tudi sam. Za one seveda, ki so na vašo razlago navezane, »vzorniki zaman. Toda zanje je zaman tudi vsaka druga beseda, zanje program ne pomeni nič, ne erfurtski, ne beogradski, ne gorliški. Erfurtski program ni komunističen! Tudi to novost nam pove g. Peter Jug. Ob tej trditvi mirno kvitiram njegovo trditev, da so moji dokazi nasilni, — ko sem nasilen že v trditvi, da je erfurtski program v bistvu komunističen. Če pa g. Peter Jug ne veruje, potem naj primerja ta program s Komunističnim manifestom, in če mu še vedno ni kaj jasno, naj se vsede in prečita nekaj literature o stvari, predno piše o njej, ne da bi jo poznal. »Našim zapiskom« bo s tem samo pomagano. Če si pa gospod Peter Jug noče vzeti časa, da bi študiral, kar rabi, mu citiram nekaj vrstic iz spisa Pavla Kampffmeyerja: »Der Geist des neuen sozialdemokratischen Programms«, v »Jahrbücher f. Nationalökonomie u. Statistik«, 63. zvezek (izšel kasneje, ko zadnja »Njiva«):

»Žive simpatije delovnega ljudstva nesijo demokratsko državo (namreč Nemčijo). Socialdemokratski program radostno pozdravlja državno načelo, kot gospodarstvo in kot družbo. O Marxovem zasmehovanju »svobodne ljudske države«, hreščečo in mrzko izražnem v slavnem pismu o gothaškem programu, ni v gorliškem programu nobenega sledu več! Povsodi močno priznavanje države... Gorliški program je v mnogih ozirih Lasallecovega pokolenja, v Erfurtskem se pa še jasno pozna očetovstvo Karla Marxa. V njem še plamti Komunistični manifest.«